

पुण्यधाम सेवाग्राम

प्रेमा कंटक

चार रुपये

Manibhavan
Reference Section
Not to be issued out.

दो शब्द

‘पुष्पधाम सेवाग्राम’ पुस्तक लिखकर कुमारी प्रेमावहन कटक ने एक बहुत स्तुत्य व उपयोगी कार्य किया है। इस पुस्तक में उन्होंने सेवाग्राम आश्रम की व्यवस्थित जानकारी प्रस्तुत की है जिससे पाठको को पूज्य बापूजी व पूज्य बा की प्रवृत्तियों का गहरा ज्ञान प्राप्त हो सकेगा।

पुस्तक में राष्ट्रपिता गांधीजी के जीवन के विभिन्न पहलुओं के विवेचन के अलावा महिला-आश्रम आदि वर्गों की संस्थाओं की जानकारी भी दी गई है। पूज्य बापूजी के नजदीक के साथी श्री किशोरलालभाई, श्री जमनालालजी, श्रद्धेय जाजूजी व श्री धर्मानंद कौसम्बी के जीवन की झलक भी मिल सकेगी।

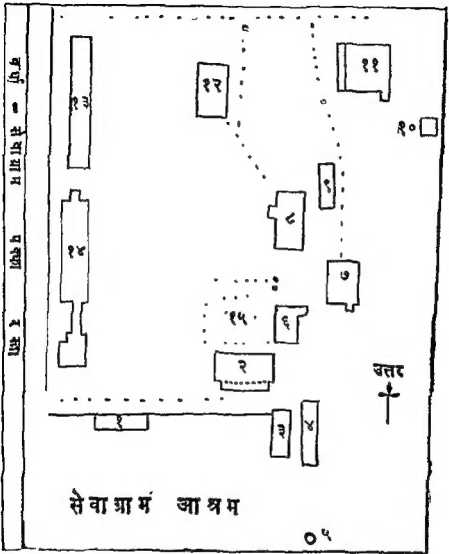
लेखिका न इस पुस्तक को तैयार करने में जो अधिक परिश्रम किया है उसके लिए मैं सेवाग्राम आश्रम प्रतिष्ठान की ओर से उन्हें हार्दिक धन्यवाद व वधाई देता हूँ। गांधी-शताब्दी के अवसर पर सेवाग्राम आनेवाले अतिथियों व कार्यकर्ताओं को यह पुस्तक रुचिकर प्रतीत होगी ऐसी आशा है।

श्रीमन्नारायण

राजभवन,
अहमदाबाद,
२६ दिसंबर, १९६८

सर्व हक्क प्रकाशनाधीन २६ जानेवारी १९६९ प्रथमावृत्ति १५०० प्रति
प्रकाशक — प्रभाकरजी, मंत्री, सेवाग्राम आश्रम प्रतिष्ठान, सेवाग्राम (वर्धा)
मुद्रक — रामभाऊ म्हसकर, परधाम मुद्रणालय, पवनार, वर्धा

१. पुस्तक विक्री भांडार २. आदि निवास ३. रसोडा ४. पुस्तक विक्रीची जूनी जागा ५. आश्रम कुर्वा ६. कस्तूरबा कुटी ७. आखिरी निवास ८. बापू कुटी ९. बापू दफतर १०. परचुरे कुटी ११. किशोर निवास १२. महादेव देसाई कुटी १३. कार्यकर्ता निवास १४. आश्रम बायबल १५. प्रार्थना भूमि.

भक्तीची ते जाती ऐसी । सर्वेस्वारी मुकाबे ॥

— तुकाराम

माझे मित्र माझा सर्वोच्च बहुमान दोन प्रकारे करू शकतील. मी दिलेला कार्यक्रम त्यांनी आपल्या जीवनात अमलात आणावा किंवा त्यावर त्याचा विश्वास नसेल तर आपल्या सर्व शक्तीने त्यांनी मला विरोध करावा.

यग अग्निड्या १२ ६.२४

महात्मा गांधी

वस्तुस्थिति अशी आहे की अहिंसेच्या भक्ताला उपयुक्ततावादी मतप्रणालीला मान्यता देता येत नाही. (उपयुक्ततावाद = बहुसंख्याकांचे अधिकतम हित). तो सर्वांच्या हितासाठी झटेल आणि त्या ध्येयाच्या पूर्तीसाठी प्रयत्न करीत निधन पावेल. म्हणून इतरांनी जगावे यासाठी तो खुशीने मरण पत्करील. स्वतः मरून तो इतरांवरोबर स्वतःची सेवा करील. सर्वांच्या परम हितांत बहुसंख्याकांचे हित अपरिहार्यपणे साधले जाते आणि म्हणून तो व उपयुक्ततावादी आपल्या जीवनक्रमात अनेक वेळा जवळ आले तरी अशी एक वेळ येईल की, त्या वेळी त्यांना विभक्त व्हावेच लागेल आणि विरुद्ध दिशानीही काम करावे लागेल. तर्काला धरून सागावयाचे तर उपयुक्ततावादी कधीच आत्मार्पण करणार नाही. अहिंसावादी स्वतःचे बलिदानही देईल.

यग अग्निड्या ९.१२.२६

महात्मा गांधी

19, Laburnum Road, Gamdevi, MUMBAI - 400 007

19, Laburnum Road, Gamdevi, MUMBAI - 400 007

Please return the book on the date shown below
Defaulters will pay a fine of Re 1 per day

[illegible]

Manibhavan
Reference Section
Not to be issued out.

पुण्यधामाचा परिचय

दक्षिण आफ्रिका ही गांधीजींची प्रयोगभूमि होती. गांधीजींना तेथे मानवतेचे विराट दर्शन घडले आणि महायुद्धाच्या वणव्यातून मनुष्यजातीला वाचविण्यासाठी सत्याग्रहासारख्या सात्त्विक तेजस्वी साधनेचे दर्शनही त्यांना तेथे घडले. तेथील अनुभव बरोबर घेऊन ते स्वतःच्या कर्मभूमीत आले आणि रचनात्मक कार्यक्रमाच्या जोरावर राष्ट्राला राष्ट्रीय एकतेचे दर्शन घडवून त्यांनी देशाला स्वतंत्र केले. या महान् राष्ट्रीय प्रयोगाच्या काळात गांधींचे स्थायी वास्तव्य दोन ठिकाणी होते. १९१५ ते १९३० पर्यंत अहमदाबाद-सावरमती आणि त्यानंतर १९३६ ते जवळजवळ शेवटपर्यंत त्यांचे वास्तव्य होते सेवाग्राम-वर्धा येथे. या दोन्ही स्थानांचा स्वतंत्र इतिहास जगाला मिळाला पाहिजे. सावरमतीच्या सत्याग्रहाश्रमाचा इतिहास मी गांधीजीजवळ मागितला येरवडा जेलमध्ये असताना त्यांनी या इतिहासाची थोडीशी टाचणे लिहून काढली होती. त्यांना स्वतःला ती सतोषकारक वाटली नव्हती, पण त्यांच्या देहान्तानंतर ती तशीच छापून काढण्याखेरीज गत्यंतर नव्हते.

सेवाग्रामच्या आश्रमाचा इतिहास १९३६पासून शेवटपर्यंत तेथे राहणाऱ्या कोणीतरी दिला पाहिजे. हे काम कोणी करावे हेहि अजून ठरले नाही. पण त्या दरम्यान 'पुण्यधाम सेवाग्राम'ची बरीचशी संस्मरणे ताजी व्हावीत किंवा उपलब्ध असावीत या हेतूने गांधी-परिवारातील राष्ट्रसेविका कुमारी प्रेमाबाई कंटक यांनी हे छोटे-खानी पण गोड पुस्तक लिहिलेले आहे. प्रेमाबाई जशा सावरमती आश्रमात राहिल्या होत्या आणि तेथे त्यांनी गांधीजींच्या देखरेखीखाली महत्त्वाची कामे केली होती तसा अनुभव त्यांना महाराष्ट्रात असूनहि सेवाग्रामच्या बाबतीत मिळाला नाही. बरीचशी माहिती त्यांना सेवाग्रामात राहिलेल्या लोकांपासूनच मिळवावी लागली. ती गोळा करून त्यांना एक सांगोपांग इतिहास लिहिता आला असता. पण ते

काम स्वतःचें नव्हे असे जाणून त्यांनी ही थोटक संस्मरणें लिहिली आहेत. आणि यासाठी सेवाग्राम विषयक जे काही पांचपन्नास फोटो त्यांना मिळाले त्याचा उत्तम उपयोग त्यांनी येथें केला आहे.

पुस्तकाचें महत्त्व पाहता या छायाचित्राचे प्रकाशन अधिक चांगल्या रीतीने व्हावयास पाहिजे होते. तरीहि इतकी चित्रें गोळा केली आणि त्यांचा संदर्भ येथें नमूद केला ही सेवा थोडीथोडकी नाही.

उपयोगी पुस्तक शक्य तितक्या लवकर हातावेगळें व्हायें आणि गांधी-जन्म-शताब्दीच्या प्रारंभीच ते लोकांच्या हातीं पडावें म्हणून प्रेमावाद्दनीं स्वतःवर सयमाचें मोठें बंपन पातले आहे.

गांधीजींनीं परचुरे शास्त्रींची सेवा सेवाग्राम येथें केली तिचें वर्णन करीत असतांना त्यांना दत्तपूरच्या कुळाश्रमाचा उल्लेख करावाच लागला. पण त्याचप्रकारचें काम तितक्याच आस्थेनें आणि तशाच गांधी-पद्धतीनें अमरावतीजवळ श्री शिवाजीराव पटवर्धन करतात त्याची आठवण प्रेमावेनना न होणे शक्यच नाही. पण ते त्यांच्या मर्यादेंत बसले नसावे.

प्रेमाबाई स्वतः सेवाग्रामात राहिल्या नव्हत्या. तरीहि त्यांनी गांधीजींच्या या १२-१५ वर्षांच्या काळातील लहानमोठ्या असुरय प्रसंगाचा उल्लेख येथे करून गांधी-साहित्यात एक मोठी भर घातली आहे आणि गांधीयुगाचा इतिहास लिहिणाऱ्यांची वरीचशी सोय केली आहे. गांधीजींचे राष्ट्रकार्य जगाच्या पुढे आहेच. गांधीजींनी सुरू केलेली आणि चालविलेली अनेक प्रकारची रचनात्मक कामे आजहि कमीअधिक प्रमाणात विकसित होत असलेली आपण पाहतो. पण गांधीजींनी ज्या असह्य व्यक्तींना सविस्तर सल्ला-सूचना देऊन घडविले आणि त्यांच्या कुटुंबात प्रवेश करून सामाजिक जीवनाला नवे, विशुद्ध आणि प्रेरक बळण लावले त्याचा इतिहास आपल्याला कुठून मिळणार ? गांधीजींच्या या मौलिक क्षेत्राचा उल्लेख 'पुण्यधाम सेवाग्रामा'त तुरळक मिळतो यामुळे देखील या पुस्तकाचे महत्त्व वाढले आहे.

दक्षिण आफ्रिकेतील आपले काम पुरे करून हिंदुस्थानात आल्यानंतर गांधीजींनी जी राष्ट्रसेवा केली आणि आपल्या मानवसेवेत भर घातली, तिचा उत्तरार्ध प्रस्तुत पुस्तकात प्रतिबिंबित झाला आहे. एवढ्याचसाठी या काळातील अनुभवी वाचकांनी आपापल्यापरी विविध माहिती प्रेमाबाईंकडे पाठविली पाहिजे. आणि त्यांनी वेळात वेळ काढून यथाकाळी या पुस्तकाची सुधारून वाढविलेली नवी आवृत्ति गांधीप्रेमी जगाला दिली पाहिजे. ज्यांनी चांगले काम केले त्याचेकडूनच अधिक सेवेची अपेक्षा केली जाते.

हृद्गत

ता. १ जून १९६७ रोजी मी सेवाग्राम आश्रमात रहावयास आले त्या सुमारास श्री अण्णासाहेब सहस्रबुद्धे यांनी मला सुचवले की, सेवाग्राम आश्रमाची स्थापना झाल्यापासून तो महात्मा गांधींच्या अवसानापर्यंतचा आश्रमाचा इतिहास फोटोच्या साहाय्याने लिहून काढावा. फोटो फक्त सेवाग्राम आश्रमात घेतलेलेच असावेत. या पुस्तकाचे प्रयोजनही त्यांनी सांगितले. दर वर्षी सेवाग्राम आश्रम पहाण्यासाठी सुमारे तीस हजार लोक येत असतात. त्यांच्या माहितीसाठी असे एखादे पुस्तक फार उपयोगी सिद्ध होईल असे त्याचे मत पडले. अर्थात् असे पुस्तक “अती साजिरे, स्वल्प, सोपे” व कमी किमतीचे असावे असेही त्याचे मत होते. त्याची पुस्तकावद्दलची कल्पना बहुधा Guide (मार्गदर्शिका) या रूपाची असावी. पण पुस्तक माझ्या मनात घोळू लागल्यावर मी त्यांना कळवले की, “माझ्याकडून तसले पुस्तक लिहिले जाणार नाही. पुस्तक साहित्यिक रूपाचे होईल.” त्यांनी समति दिली व मी साधने गोळा करण्याच्या मार्गसि लागले.

नोव्हेंबर १९६७च्या अखेरीस श्री कनु गांधी याचेकडून पन्नास फोटो आले. त्यांच्यातूनही निवड करावी लागली. सन १९४० साली स्व. श्री महादेवभाई देसाई यांनी कनु गांधीचे काही फोटो आधारास घेऊन मुंबईच्या Illustrated Weekly साठी लेख लिहिला होता, तोही कनु गांधींनी मला पाठवून दिला. श्री बलवत्सिंह याचे पुस्तक “वापू की छाया मे” आणि श्री चिमनलालभाई शाह यांची नोंदवही याचाच मुख्यत्वेकरून पुस्तकलेखनाच्या कामी उपयोग झाला आहे.

पुढे १२ व १३ फेब्रुवारी १९६८ रोजी सेवाग्रामच्या आश्रमात सेवाग्राम आश्रम प्रतिष्ठान संस्थेची बैठक भरली होती, तीत या पुस्तकाबाबत चर्चा होऊन ते प्रतिष्ठानने छापाने व २ ऑक्टोबर १९६९ पर्यंत त्याचे हिंदी व इंग्रजी अनुवाद छापून प्रसिद्ध करावे असा ठराव संमत झाला.

त्यानंतर महात्मा गांधी राष्ट्रीय स्मारक निधीचे मंत्रि श्री देवेन्द्रकुमार गुप्ता यांनी मला दिल्लीस बोलावून नेले व त्यांच्या संग्रहालयातील फोटोतून निवड करण्यास सांगितले त्याप्रमाणे तेथूनही आणखी फोटो आणले. तथापि ज्या फोटोची माहिती मिळू शकली तेच या पुस्तकात देता आले, बाकीचे देता आले नाहीत.

छापण्यासाठी काढावयाच्या फोटोचे एक तन असते ते वापरल्यास फोटो चांगले छापले जातात. पुस्तकातील सारेच फोटो या तन-पद्धतीने काढले गेले नसल्यामुळे काही फोटो अस्पष्ट आले आहेत. हिंदी व इंग्रजी अनुवादात याहून अधिक स्पष्ट देण्याचा प्रयत्न होईल

* * *

हे पुस्तक लिहिताना मला कसलेच परिश्रम करावे लागले नाहीत वा कष्टही झाले नाहीत माझे महान् सद्गुरु आज शरीराने जवळ नसले तरी त्याचे चैतन्य कायम आहेच त्याचे दिव्य व्यक्तिमत्त्व व भव्य , पार्थ याचे वर्णन करताना मन आणि लेखणी नवजीवनाचा अनुभव घेत होती ! पवित्र स्मरणे ताजी होत होती !

मेरी उनकी प्रीति पुरानी, उनबिन पल न रहाऊं ॥

-मीरा

श्रीसद्गुरूंच्या लीला लिहिताना मन भावसमाधीत गढून गेल्यावर कष्टाची जाणीव कोठून होणार ? लेखन हा एक आनंदाचा विषय झाला होता !

आश्रम

सेवाग्राम

जि वर्धा

प्रेमा कटक

३१ १२.६८

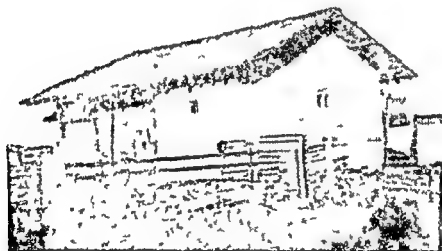
अनुक्रमणिका

१ सेवाश्रामची 'वापूकुटी'	३	२६ सका समाधान	९५
२ योग्याचा सत्सार	७	२७ अहिंसा परमो धर्म	९९
३ राष्ट्रमाता	११	२८ आश्रमात टेलीफोन !	१०१
४ खेड्यातील दु खें	१५	२९ कसोटीचे प्रसंग	१०५
५ रोप वाढले	१९	३० सत-परीस	१०९
६ साक्षेपी नेता	२१	३१ किशोरलालभाई	११३
७ दिग्विजयाचे मूल्य	२५	३२ महिला आश्रम	११५
८ धर्माचा साक्षात्कार	२९	३३ कायदेभंग	११९
९ करुण आणि भव्य	३१	३४ ये यथा मा प्रपद्यन्ते	१२१
१० अध्ययनशीलतेचे हार्द	३५	३५ कुटुंबवत्सल गांधीजी	१२५
११ ग्रीष्मऋतूतील शीतोपचार	३७	३६ पुत्र वियोग	१२७
१२ सधनशक्तीतून सेवायोग	४१	३७ लुई फिशर याची भेट	१३३
१३ करुणेचे काव्य !	४५	३८ दिव्य आहुति !	१३७
१४ ग्रामोद्योग	४७	३९ ऑगस्ट-आंदोलन व नंतर	१४१
१५ शिक्षणक्षेत्रात त्राति	५१	४० निरोधन	१४५
१६ लोकसंग्रह	५५	४१ स्मारक	१४९
१७ हिंसेच्या जडड्यात !	५९	४२ विवाहोत्तर समय	१५३
१८ वानप्रस्थाचा पसारा	६३	४३ आजार	१५७
१९ खेड्यात भारतदर्शन	६९	४४ खेडें आणि आश्रम	१५९
२० गोपुत्राचा महोत्सव	७३	४५ घमनिंद कोसंबी	१६५
२१ गोवश विस्तार	७७	४६ उपसंहार	१६९
२२ या देवी शक्तिरूपेण —	७९	पुरवणो	१७२
२३ चरति चरतो भग	८५	आश्रम नकाशा	१७५
२४ वादशाहसान	८९	भक्तीची ते जाती...	१७६
२५ ग्रहमालेतील मूर्त्य	९१		

शुद्धिपत्र — पृष्ठ ११ वरून दुसरी ओळ 'वय केवळ बारा वर्षांचे होते' या ऐवजी 'वय केवळ तेरा वर्षांचे होते' असे वाचावे.

पृष्ठ १५३, वरून ६ वी ओळ 'दूरचे घुलत बघू' च्या ऐवजी 'सहले घुलत बघू' वाचावे

पुण्यधाम सेवाग्राम

१ सेवाग्रामची “बापूकुटी”

* जेथ आराणुकेचेनि कोडे । वसलिया उठों नावडे ।
 वंराग्यासी दुणीव चढे । देखिलिया जें ॥१६४॥
 जो संतों वसविला ठावो । संतोपासि वावो ।
 मना होय उत्सावो । धर्याचा ॥१६५॥

— ज्ञानेश्वरी, अध्याय ६

इसवी सन १९३० मध्ये मिठाच्या सत्याग्रहापामून सुरू केलेली देशव्यापी कायदेभंगाची चळवळ महात्मा गांधींनी सन १९३४च्या मध्यास मार्गे घेतल्यावर त्यांनी खेड्याकडे आपले लक्ष वळविले. सुमारे दोड वर्ष वर्षा येथे राहून त्यांनी ग्रामोद्योगाचे पुनरुज्जीवन, ग्रामसफाई, आहार-विषयक प्रयोग वगैरे प्रवृत्ति चालविल्या. तथापि त्यांना संतोष नव्हता. शेवटी खेड्यात जाऊन राहाण्याचा निर्णय त्यांनी घेतला व ता. ३० एप्रिल १९३६ रोजी पहाटे पाच वाजता त्यांनी वर्ध्याहून सेगावला प्रयाण केले त्यावेळी ते तेथे चारपाच दिवस राहिले. खेड्यातील लोकाना गोळा करून आपले उद्दिष्ट त्यांना सांगितले. लोकानी त्याच्या तेथील निवासास संमति दिली. गांधीजींना राहावयास घर नव्हते. पहिली झोपडी “आदि-निवान” त्यावेळी बांधली जात होती. गांधीजी परत वर्ध्यास गेले व सुमारे दोन महिन्यांनी १६ जूनला परत सेगावला आले ते कायम तेथे वस्ती करून राहिले.

वर्ध्याहून चार मैल अंतरावर सेगाव होते. ते स्व. जमनालाल बजाज याच्या मालगुजारीपैकी होते. त्याच्या आसपास स्व. जमनालालजीची शेतजमीन होती. तीपैकी एक एकर जमीन गांधीजींनी

* अर्थ — ज्या ठिकाणी सहज वसले असता असे समाधान प्राप्त होत की, तेथून उठावे असे वाटत नाही व जे पाहिल्याबरोबरच वंराग्यास दुप्पट जोर येतो जेथे सतानी वास्तव्य केले आहे आणि ज्या ठिकाणी समाधानाला साहाय्य मिळून मनाला धर्याचा उत्साह येतो. — श्री मानोवत दाडेकर

सुरुवातीस उपयोगात आणली तीवरच आश्रमाच्या विविध झोपड्याची उभारणी झाली

आरभी गाधीजी आपल्या परिवारासह आदि-निवास मध्ये राहात होते नंतर त्याच्या उत्तरेस सुमारे ७५ फूट अंतरावर मीरा-वहन यांनी स्वतःसाठी एक छोटी झोपडी बांधली पुढे आदि-निवासात खूप गर्दी झाल्यामुळे गाधीजी तीत राहावयास गेले व मीरावहननी तिच्या पूर्वेस दुसरी झोपडी स्वतःसाठी बांधली. नंतर तीहि त्यांनी सोडली या दोन्ही झोपड्या पुढे “बापू-कुटी” व “बापू-दफ्तर” या नावांनी प्रसिद्ध झाल्या.

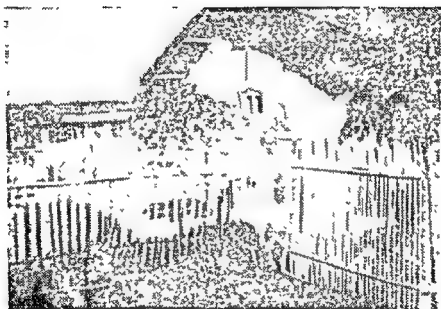
बापू-कुटीची नंतर थोडी वाढ करण्यात आली. खेड्यातील गरीब लोकांच्या जीवनाशी समरस होण्याची मनीषा बाळगून गाधीजी सेगावला आले होते भारतातील करोडो शेतकऱ्यांचे ते प्रतिनिधि होते त्यामुळे त्यांच्यापेक्षा वेगळे व खर्चाळ जीवन त्यांना पसंत कसे पडावे? ही झोपडी शिंदीच्या झाडाची लाव पाने (झावळघा) व कच्ची माती याची बनवलेली आहे भिंती घोटीव दिसतात. मीरा-वहननी भिंतीवर गावठी चित्रे स्वहस्ते उठवली आहेत सेगावमध्ये जागोजागी दिसून येणारी शिंदीची झाडे व मोर यांच्या प्रतिकृति आहेत ध्यानाचे लक्ष्य ॐ कार व कर्माचा सूचक चरखा ही दोन्ही प्रतीके भिंतीवर विराजमान आहेत छपरावर गावठी कौले बसविली आहेत. सोल्या, लिडक्या, दारे आदि सर्वांची घडण गावठीच आहे. वसावयास गवताच्या चट्या - केरळ किंवा जपानहून आणलेल्या नव्हत, तर सेगावात तयार झालेल्या - पसरल्या आहेत गाधीजींची बैठक रांदीच्या शुभ्र वस्त्रांनी आच्छादिलेली आहे मोजवे व आवश्यक तेवढेच सामान तेथे ठेवले जात असे अपरिग्रहाचा नमुना या कुटीत प्रत्यक्ष दिसतो भिंतीवर चित्रे नसत पण सदाचार व सद्विचार याची द्योतक वचने टांगलेली असत. आजही ती तेथे दिसून येतात वाऱ्याने वागद उडून जाऊ नयेत म्हणून त्याचेवर बजन ठेवण्याकरिता गाधीजी दगडाचा उपयोग करीत ते दगड आपल्या प्रवृत्तिमातेची गानदानी ध्वनन करणारे ओवडघोवड पण आकर्षक असत. तथापि त्याच्या सोलीतील सर्वात आकर्षक वस्तु म्हणजे

चिनीमातीची वनविलेली, वाळखेळण्यासारखी शोभणारी मर्कटनयी होय ! तीन इवलीशी माकडें ! एकाने आपल्या दोन्ही हातांनी स्वतःचे डोळे झाकलेले, दुसऱ्याने आपले दोन्ही कान झाकलेले व तिसऱ्याने आपले तोंड झाकून घेतलेले ! हे मातीचे चित्र गांधीजींना प्रवासातही सोबत करीत असे रातत जागरूक राहण्यासाठी आपण त्यास आपल्या दृष्टीसमोर ठेवतो, असे ते म्हणत आश्रम-भजनावलीतील तुकारामाच्या एका अभंगाचे सार ते लाक्षणिक रीत्या शिकवीत असे -

पापाची वासना नको दाऊ डोळा । त्याहुनी आधळा वराच मी ॥
निंदेचे श्रवण नको माझे कानों । यधिर करोनी ठेवों देवा ॥
अपवित्र घाणो नको माझ्या मुखा । त्याजहुनि मुका वराच मी ॥

गांधीजींची अभिवृत्ति दाखवते की, जीवनाच्या खऱ्या कलेचे मर्म ते जाणत होते. कलेच्या नावाने सर्वत्र धिंगाणा घालणारी विकला त्यांना पसंत नव्हती. शुद्ध सत्कारी जीवनातून समृद्धि आणि रसिकता याचा पूर्ण परिपोष त्यांच्यात झाला होता व म्हणून या गरीब झोपडीचे आकर्षण जगातील थोर थोर लोकाना झाले होते. या सत्यनिष्ठ व अहिंसाभक्त कर्मयोग्यांच्या वास्तव्यामुळे झोपडीला दिव्यत्व प्राप्त झाले होते ! राजघराण्यातील मंडळी, घनाढ्य व्यापारी, आंतरराष्ट्रीय रयातीचे विद्वान्, देशोदेशीचे राजकारणी पुढारी व नामांकित वृत्तपत्राचे संपादक आणि चातमीदार, सर्वांनी या झोपडीचे दर्शन घेऊन तीत वास्तव्य करणाऱ्या दिव्य विभूतीचा सदेश ऐकला आहे. तरी सुद्धा मुख्यत्वे ही झोपडी गरीब, दलित, पतित व रोगी यांची साजली वनलेली आहे येथेच राहून गांधीजींनी भारताच्या स्वातंत्र्यासाठी करावयाच्या अंतिम लढ्याकरिता तीव्र तपश्चर्या केली येथील शांतीतूनच त्यांना प्रेरणा मिळत असे. फार महत्त्वाचे निर्णय त्यांनी येथेच घेतले ! झोपडीतील व झोपडीच्या भोवतालचे वातावरण गांधीजींच्या चैतन्याने भरून राहिले आहे घट फुटल्यावर घटाकाश व महदाकाश ही एक झाली ! !

२ योग्याचा संसार

* निष्कण्टकेऽपि न सुप्तं वसुधाधिपत्ये
कस्यापि राजतिलकस्य यदपे दोषः ।
विश्वेश्वरो भुजगराजविभूतिभूषो
हित्वा तपस्यति चिरं सकला विभूतिः ॥

तप म्हणजे मुरयत इद्रियदमन, असा अर्थ शास्त्रानी केला आहे. त्यासाठी अरण्यात किंवा एकातात राहिले पाहिजे अशी सक्ती नाही. गांधीजींची तपश्चर्या लोकातच चालू होती. जेव्हा एकाताची गरज भासे तेव्हा ते मीन घेत अपन श्रीसमर्थगडहलचे उद्गार गांधीजींनाही लागू पडतात -

श्रीगुरुसमर्थ एकातीं वसती । प्रांतींचे लोक दर्शनासि येती ।
सकळ प्रातींचा स्वामी परामर्श घेती । चिंता करिती विश्वाची ॥

सेगावला नंतर सेवाग्राम हे नाव देण्यात आले. तेथे जाऊन राहण्याचा वेत गांधीजींनी केला तेव्हा आपण एकट्यानेच जाऊन राहावे असा त्याचा विचार होता पण ते तुरुंगाबाहेर असताना छायेप्रमाणे त्यांच्याजवळ अविनाभावाने वसणाऱ्या त्याच्या पत्नी वस्तुरवा त्याच्या अनुगामिनी झाल्या खेड्यात विविध प्रकारच्या सेवा करणाऱ्या योजना गांधीजीकडे चालून येऊ लागल्या तशी माणसेही गोळा होऊ लागली चरखा आल्याबरोबर त्याचा परिवारही आला । आरमी त्या खेड्यातील हवापाण्यापासून आजार उद्भवू लागले. त्यावर उपाय योजताना प्रथम दवाखाना व नंतर रुग्णालय स्थापन झाले । मुळामाणसाना

* पृथ्वीचे शनुरहित राज्य प्राप्त करून देखील कोणाही महान् राजाला सुख मिळाले नाही, (म्हणून) प्रचंड सर्प व भम्म हे ज्याचे अलंकार तो विश्वेश्वर सर्व विभूतींचा त्याग करून चिरकाल तपश्चर्या करित आहे.

पुष्टि मिळावी म्हणून गाई आल्या ! त्यामुळे गोशाळा उभारावी लागली. पुढे मूलोद्योगी शिक्षणाची योजना गांधीजींनी देशाला दिली. तिच्या अनुषंगाने शिक्षणाचे मुख्य केंद्र सेवाग्रामच बनले. नई तालीम देणाऱ्या सस्थेचा पसारा पुढे फार वाढत गेला. ज्या प्रांतात काँग्रेसची मंत्रिमंडळे राज्यकारभार करीत होती, त्या प्रांतातून शेकडो शिक्षक नई तालीम घेण्यासाठी सेवाग्रामला पाठवण्यात येऊ लागले. शिवाय शेती, वागवानी, ग्रामोद्योग, याचेही नाना प्रयोग होत गेले. कै. जमनालालजींनी आपली सारी जमीन गांधीजींना दान दिली व तिचे दानपत्रही करून टाकले !

जथे पूर्वी शेतजमीन पसरली होती तेथे हळू हळू क्षोपड्या दिसू लागल्या. मूळ सेगाव खेड्याच्या शेजारी एक सुधारलेले दुसरे खेडे वसले. जमनालालजींची जमीन व्यापून त्याने आणखीही जमीन मिळविली. अर्थात् लोकसंख्याही वाढली हे सांगणे नकोच. नाना भाषा बोलणारे, विविध पेहेरवेपाचे स्त्रीपुरुष येऊन वसले. देशातील तसे परदेशातील लोक आबडीने येऊन सेवाग्रामात राहू लागले

गांधीजींच्या जीवनाचे उघडें पुस्तक लोकासमोर पडले होते. समाजातील हलाखी दूर करण्यासाठी ही त्याची तपश्चर्या होती. पुढाऱ्यांना स्वामी विवेकानंदानी हांक दिली, “खरा भारत खेड्यातून पसरला आहे !” त्याच्या हाकेस प्रथम गांधीजींनीच साद दिला. देशाचा विकास करावयाचा असेल तर खेड्याकडे प्रथम लक्ष दिले पाहिजे खेड्याची जडता ही देशाची जडता आहे.

दयेसाठी केला उपाधि पसारा ! जडजीवा तारा नावकथा — तुकाराम.

जड जीवाचे तारण करण्यासाठी पोटच्या कळवळ्याने गांधीजी अज्ञात व दरिद्री अशा एका खेड्यात जाऊन राहिले. तेथे त्यांनी आपल्या आश्रमास सत्यअहिंसेची प्रयोगशाला बनविले. अस्पृश्यते-सारख्या रोगाला समूळ खणून काढण्यासाठी महाप्रयत्न केले. ज्याला जगात “Conscience of Humanity” (मानवतेची धर्मबुद्धि) म्हणून कीर्ति मिळाली होती, ज्याच्या पुरुषार्थाने ब्रिटिश साम्राज्य

कापू लागले होते, तो महापुरुष या खेड्यात राहून आदर्श ग्रामीण जीवनाचे धडे लोकाना शिकवीत होता दुर्दैवात सापडलेल्या राष्ट्राला मुक्त करण्यासाठी, जीवनकलेची संजीवनी प्राप्त व्हावी म्हणून गांधीजींनी अनेक प्रयोग केले.

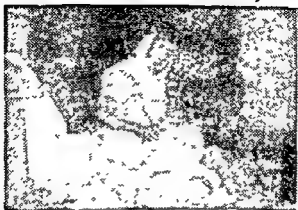
सुवर्ण आणि परिमळ । हिरा आणि कोमळ ।

योगी आणि प्रेमळ । हे दुर्लभ जो दातारा ॥ - नामदेव.

गांधीजींची तपश्चर्या असा प्रकारची होती दिवसेदिवस त्यांच्यातील मानवतेची भावना उत्कर्ष पावत होती समोरच्या तप्तविरीत कुटीराच्या पार्श्वभूमीवर हा एकाकी योगी पाहून असे वाटते -

नम्र झाला भूता । तेणे कोडिले अनता ॥

हे चि शूरत्वाचे अंग । हारी आणिला श्रीरंग ॥ - तुकाराम.

३ राष्ट्रमाता

मर्व माझी जोडी पाय तुझे ।

— तुकाराम

श्री कस्तुरबा स्वपतीच्या पायांना तूप चोळीत आहेत उभयता-
चा विवाह झाला तेव्हा वधूवराचे वय केवळ वारा वर्षांचे होते त्यात-
ही वा गांधीजीपेक्षा वयाने सहा महिन्यांनी वडील हात्या पण आपले
सारे जीवन त्यांनी पतीच्या पावलावर पावले टाकण्यात कठले । त्या
पूर्वी निरक्षर होत्या, पण मोठ्या वयात गांधीजींनी त्यांना गुजराती
लिहिणे-वाचणे शिकविले इंग्रजी व हिंदीभाषी समाजात उठतावसताना
त्यांनी त्या दोन्ही भाषा कामापुरत्या शिकून घेतल्या होत्या त्यांना
धार्मिक ग्रंथ वाचण्याची आवड होती गांधीजींचे लिखाण ही त्या लक्ष-
पूर्वक वाचीत असत त्या नेमाने सूत कातीत त्या जुन्या सस्कारात
घाढल्या होत्या त्यामुळे पतीच्या शिकवणीवरून अस्पृश्यता मनातून
काढून टाकणे त्यांना सुखातीस जड गेले पण त्यांनी निर्धाराने
शिकवण आत्मसात् केली

त्यांना पाच मुले झाली पहिले मूल जन्मल्याबरोबरच वारले ।
पुढील चार पुत्र त्यांच्या पश्चात्ही जगले सर्वांचे आईवर प्रेम होते
थोरल्यान आपल्या पित्याची निंदा केली, व्यसने लावून घेतली, स्वतः
वेगळा राहू लागला तरी कस्तुरबावढल त्यांच्या मनात शेवटपर्यंत
प्रेमादर होता दक्षिण आफ्रिकेन कस्तुरबा यांनी तुरुंगवास सोसला
वाहेर पडल्या तेव्हा त्या आसन्नमरण झाल्या होत्या पतीने अनन्य
शुश्रूषा करून त्यांना जगविले स्वदेशी आल्यावरही त्या पतीच्या
सतत अनुगामिनी राहिल्या येथेही त्यांनी तुरुंगवास अनेकदा भोगला
इंग्रज सरकार त्याची एवढी कदर करी की, गांधीजी जेव्हा जेव्हा

तुरुंगात उपवास करीत, तेव्हा तेव्हा कस्तुरवाना — त्या तुरुंगात असल्या तरी — त्याचे सन्निध पाठवून देई.

सेवाग्रामच्या आश्रमात त्यांनी सुरुवातीस फार अडचणी सोसल्या. आदिनिवासात गांधीजींनी आपला मुक्काम ठोकला होता. एका कोपऱ्यात महात्माजी राहात, दुसऱ्या कोपऱ्यात बा, तिसऱ्या कोपऱ्यात बादशाहखान (अबदुल गफ्फारखान) व चौथ्या कोपऱ्यात आश्रमातील अेक कार्यकर्ते मुद्दालाल — याप्रमाणे व्यवस्था होती वाना सकोच वाटू लागला. स्त्रीजातीच्या मर्यादामुळे त्यांना काहीतरी बद्विस्तपणा हवा होता पण गांधीजी त्यांना स्वतः शोपडी किंवा खोली करून देण्यास कबूल होईनात । शेवटी थोडासा आडोसा करून देण्यास राजी झाले व ओसरीतच दोन बाबू लावून तट्ट्याचा पडदा लावून टाकला व वाना “खोली” करून दिली कस्तुरवानी मानून घेतले तरी त्यांना बरेच सीसावे लागत होते हा सर्व प्रकार पाहून जमनालालजींना दुःख झाले. त्यांनी गांधीजीशी खूप चर्चा करून बासाठी स्वतः शोपडी वाधण्यासाठी त्याचेकडून मिनतवारीने परवानगी मिळवली व स्वखर्चाने कस्तुरवाच्या सोईप्रमाणे स्वतः शोपडी वाधून दिली, जी ‘वाकुटी’ या नावाने आज ओळखली जाते या स्वतः कुटीत मुद्दा वाना वारवार पाहण्यांना सोवतीस ठेवून घ्यावे लागे पण त्यांनी कधी तक्रार केली नाही. गांधीजींच्या सान्निध्यात त्यांनी पुष्कळ गुण शिकून घेतले त्यात गांधीजींच्या परिवाराची माता वनणे हे एक कर्तव्यही त्यांनी सहजपणे वजावले.

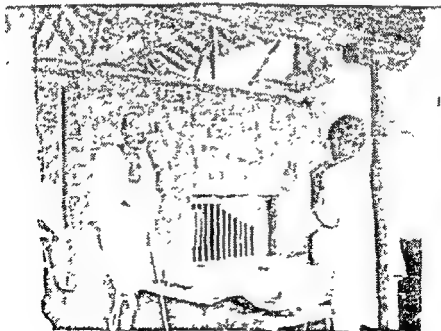
इ० स० १९४२च्या सुमारास त्याची प्रकृति खूप खालावली होती. ता. ५ ऑगस्ट १९४२ रोजी त्यांनी गांधीजींवरोबर सेवाग्रामचा आश्रम सोडला तो अखेरचाच । त्यानंतर त्या पुन्हा इकडे आल्या नाहीत. ता. ९ ऑगस्ट १९४२ रोजी पहाटे गांधीजींना मुबईत अटक झाली व त्यांना पुण्यास आगाखान महालात पाठवण्यात आले, त्यानंतर काही तासांनी कस्तुरवानाही अटक झाली. सरकारने त्याची रवानगी पतीकडेच केली. त्यामुळे त्यांना जीवनाच्या अतापर्यंत पत्ति-सान्निध्याचे भाग्य मिळाले. तेथे महादेवभाईचे आकस्मिक अवसान

व गांधीजींचा एकशेस दिवसांचा उपवास हीं दोन महासंकटे त्यांना अति कष्टप्रद झाली ! त्यानंतर दीर्घ दुखणें येऊन त्यांनीं ता. २२ फेब्रुवारी १९४४ रोजी महाशिवरात्रीच्या पुण्यदिनीं पतीच्या अंकावर महानिद्रा केली !!

त्या थोर साध्वीच्या स्मरणार्थ देशानें स्वयस्फूर्तीने सव्वाकोट रुपयांचा निधि जमवून गांधीजींना अर्पण केला. कस्तुरबा गांधी राष्ट्रीय स्मारक ट्रस्ट या नांवानें त्याचें स्मारक त्या निधीतून करण्यांत आले.

४ खेड्यांतील दुःखें

दु.ख दुसऱ्याचें जाणावें । ऐकून तरी वांटून घ्यावें ॥

— दासबोध

जेथें सेवाग्रामचा आश्रम उभारण्यात आला, ती जागा पूर्वी मोकळी व शेताची होती. सेगाव खेड्याला लागूनच ही घेतजमीन होती. सर्वेन माळरानासारखी दिसणारी ! झाडेंही नव्हती ! पाण्याची सोय नव्हती ! गांधीजींची खेड्याचा आदर्श मनात बाळगून आपला आश्रम वसविला तरी त्याचा आदर्श ते कगाल सेगाव सचीत नव्हते ! आश्रम प्रथम नकाशावर तयार झाला, नंतर मूर्तस्वरूपात आला. त्याला आकारवद्ध करण्यात श्री. रामदासभाई गुलाटी सारख्या अनुभवी व भक्त-साधक एजिनीयरची एकाग्र सेवा अर्पण झाली होती ! विहिरी बाधण्यात आल्या, झाडें लावण्यात आली. सडकेच्या दोहो बाजूस लाववर आज जी वृक्षाची ओळ दिसते ती गांधीजींच्याच हयातीत लावण्यात आली होती. गांधीजी व कस्तुरबा यांच्यासाठी स्वतःन क्षोपड्याची सोय झाल्यावर आदिनिवासचा उपयोग इतर कार्यकर्ते व पाहुणे यांसाठी होऊ लागला स्वयंपाकासाठी स्वतःन क्षोपडी बाधण्यात आली. तरी जेवणासाठी पगत आदिनिवासच्या पडवीतच वसत असे !

शेतात आश्रम बांधून वस्ती करण्यात आल्यावर प्रथम मोठा उपद्रव मच्छर व हिंवापा याचा सुरू झाला. लागोपाठ विहिरीच्या पाण्यातून विषमज्वाराचा उद्भव होऊ लागला आश्रमात पहिले सेवाकार्य आजान्याची सेवा व उपचार हेच होऊन बसले गांधीजींना पूर्ववयापासूनच रुग्णशुश्रूषेची आवड होती. जसजसे त्याचे जीवन विशाल व भव्य होत गेले तसतशा त्यांच्यातील कोमलता व वात्सल्य या वृत्ति वाढत गेल्या. आश्रमातील अनेक व्यक्तींच्या आजारात

त्यानी जातीने त्याची सेवा केली रुग्णांना वस्ति (एनिमा) देणे, स्पज करणे, औषध देणे, रात्री झोपेतून उठून त्याची विचारपूस करणे व औषध देणे या सर्व गोष्टी स्वतः करून त्यानी आश्रमवासियांना रुग्णशुश्रूषेचे धडे दिले व त्या कार्यासाठी तयार केले

खेड्यातील लोकांचेही ते वैद्य बनले होते गांधीजींचा निसर्गोपचारावर भरवसा होता सूर्यप्रकाश, माती व पाणी यांच्याच साहाय्याने रोग बरे होतात, हा त्यांचा मूलमंत्र होता ते नेहमी जवळ तीन साधने ठेवीत एरंडेल, सोडावायकार्ड व वस्ति रुग्णांना त्यांच्याच द्वारा उपचार करीत खेड्यातील आजारी माणसे रोज सकाळी आश्रमात येऊन आपल्या आजाराची कहाणी गांधीजींना सांगत तेही सर्वांशी बोलून-मिसळून त्यांना योग्य ते उपाय सांगत व पुन्हा आजारी पडू नये म्हणून नाना प्रकारच्या जीवनविषयक सूचना देत गरीबाना परवडतील असेच उपचार ते सांगत

पाण्यातील जंतूतून रोग वळावू नयेत म्हणून विहिरीचे पाणी शुद्ध करण्याचा प्रयत्न त्यानी चालविला विहिरीच्या पाण्यात मधून मधून परमॅन्गनेट ऑफ पोटाश टाकले जाई पिण्याचे पाणी उकळून घ्यावे असा नियम केला डास होऊ नयेत म्हणून सर्वत्र साडपाणी जमिनीत मुरवून टाकण्याची व्यवस्था झाली कोठेही डबकी साचू नयेत, राहाण्याच्या जागा, अगण, सडास व मुत्रा स्वच्छ ठेवाव्या, घासवधी नियम करण्यात आले तरी शेंकडो वर्षे साचलेली घाण व अस्वच्छता दूर करण्यास काही वर्षांचा काळ लागलाच

आश्रम रानात असल्यामुळे सुरुवातीस विंचू व साप याचे भय असे. सापाना मारू नये, पकडून दूर नेऊन सोडून द्यावे असा प्रघात होता या प्रकरणास जोडून असलेल्या पहिल्या चित्रात गांधीजींचे एक चिटणीस प्यारेलाल यांना विंचू चावल्यामुळे उपचारापूर्वी चावलेल्या जागेची कहाणी गांधीजी करीत आहेत व प्यारेलालच्या भगिनी सुशीला नायर या जवळ उभ्या राहून दाखवीत आहेत असे दृश्य आहे

सुशीलावहन या सरकारी मेडिकल कॉलेजच्या पदवीधर आहेत. प्यारेलालजीसाठी त्या ज्या आश्रमात भेळून राहिल्या, त्या पुढें गांधीजींच्या अवसानापर्यंत त्याचेचजवळ होत्या. त्या आल्यामुळें गांधीजींचा प्राकृतिक गावठी दवाखाना हळू हळू बदलत गेला व त्यावर आधुनिक पाश्चात्य वैद्यकाची पुढें चढू लागली. आजमितीस तो सेवाग्राम आश्रमापासून काही अंतरावर विल्हाजीनी बांधलेल्या व नंतर वाढवलेल्या आधुनिक पद्धतीच्या इमारतीत आलोपाधिक स्वरूपात ऐश्वर्य मिरवीत राहिलेला दिसतो !

दुसऱ्या फोटोत पोलडचे भारतानंद आजारी असताना गांधीजी त्यांची विचारपूस करीत आहेत.

• •

५ रोप वाढलें

वनें उपवनें पुष्पवाटिका । तापस्यांच्या पर्णकुटिका ।
ऐसी पूजा जगन्नायका । यथासांग समर्पावी ॥

— दासबोध ।

भारत व अरण्यां याचा पूर्वापार जिव्हाळ्याचा सवध आहे. भारताची प्राचीन काव्ये रामायण व महाभारत ही अरण्यांच्या वर्णनानी खचून भरली आहेत. ग्रामीण किंवा नागरी प्रदेशापेक्षा अरण्याचा विस्तार तेव्हा अफाट होता. चार आश्रमांपैकी ब्रह्मचर्य व वानप्रस्थ हे दोन्ही आश्रम अरण्यांच्याच आश्रयानें राहात असत. भारतात पर्वत सर्वत्र पसरले आहेत. अरण्यांना त्याचा मोठाच आधार असे

परंतु अर्वाचीन कालात मनुष्यवस्ती वाढू लागली, यज्ञयुगानें आपले पक्ष (कारखाने) पसरले, माणसेही यंत्रांच्या सगतीनें यंत्रे बनू लागली. कारखान्याभोवती गावे व शहरे वसू लागली. त्यामुळें अरण्यांचा सहार होऊं लागला वस्तीशेजारची झाडे सरपणासाठी तोडण्यात येऊं लागली. हळूहळू जमिनीची धूप जाऊं लागली. शेंकडो मेल प्रदेश ओसाड व रत्नरखीत झाले राजस्थान व कच्छ या प्रदेशात वाळूची रणे पसरली. झाडे नसल्यामुळें पाऊसही त्या आतप-दग्ध भूमीवर वर्षाव करीनासा झाला ।

इ० स० १९३७ त देशामध्ये विविध प्रांतातून काँग्रेसची मंत्रि-मंडळें अधिकारारूढ झाली. त्यानंतर दरवर्षी पावसाळ्याच्या आरंभी वनमहोत्सवाच्या नावानें नवीन झाडे लावण्याचा उपक्रम सुरू झाला सेवाग्रामच्या भूमीवर गांधीजींनी हा उपक्रम तत्पूर्वीच सुरू केला होता. वापूकुटीच्या दर्शनीभागास जो भव्य विपळाचा वृक्ष आहे तो त्याच्या हस्ते लावला गेलेला पहिलाच वृक्ष होय । वृक्ष नसले तर आश्रमास शोभा कशी यावी ? शिवाय गांधीजींना वृक्षाचे भारी प्रेम !

दत्ताने चोवीस गुरु केले तसे गाधीजीचेही अनेक होते मकंढययीची कथा मागे आलीच आहे वृक्ष हाही त्याचा गुरुच । एरवी आश्रम-भजनावलीत त्यानी शिफारस केलेले एकुलते एक गीत कसे प्रविष्ट झाले असते ?

वृक्षन से मत ले, मन तू वृक्षन से मत ले ।

काटे वाको क्रोध न करहीं, सिंचत न करहि नेह ॥ वृक्षन० ॥

धूप सहत अपने तिर ऊपर, और को छाह करेत ।

जो वाहीको पथर चलावे, ताहीको फल देत ॥ वृक्षन० ॥

धन्य धन्य ये परउपकारी, वृथा मनुज की देह ।

सूरदास प्रभु कहें लगि बरनों, हरिजनकी मत ले ॥ वृक्षन० ॥

गाधीजीच्या दृष्टीने अनासक्त सत्याग्रहीचा आदर्श वृक्षमात्रात प्रत्यक्ष झाला आहे वरील गीतात वृक्षाच्या गुणाचे वर्णन अपूर्ण आहे वृक्षामुळे चित्रविचित्र पक्षीसृष्टि जवळ येते व आपला मधुर कलरव आणि गोड गाणी, विविध क्रीडा व अकल कला यानी मानवाचे जीवन समृद्ध करते । गाधीजीच्या पश्चात् वृक्ष गगनव्यापी क्षात्यावर हा सारा चमत्कार आश्रमवासियांच्या अनुभवास येऊ लागला । गाधीजीनी शेतजमीन वस्तीसाठी वापरली तरी शेती चालूच राहिली गाईवैलाच्या सगतीने जमिनीला सस्कार मिळत गेले व क्षोपड्यानी आक्रमण केल्यामुळे झालेले नुकसान वृक्षानी भरून काढले ।

सेवाग्रामच्या आश्रमात व त्याच्या परिसरात वृक्षाचा कुटुंब-विस्तार भरपूर झाला आहे तो पहाण्यास गाधीजी नाहीत त्यानी मात्र रोपटी लावली ।। ब्रह्मार्पण ब्रह्म हवि

६ साक्षेपी नेता

ऐसा पुरुष धारणेचा । तोचि आधार बहुतांचा ।
दास म्हणे रघुनाथाचा । गुण घ्यावा ॥

-दासवीध

गांधीजी खेड्यात आश्रम स्थापून राहिले तरी देशातील राजकीय परिस्थिति त्यांना स्वस्थ बसू देत नव्हती त्यांना वारवार प्रवास करावा लागे. मुंबईच्या काँग्रेस-अधिवेशनानंतर त्यांनी काँग्रेसचे सभासदत्व सोडून दिले होते तरी त्या सस्थेने त्यांना आपले नेते मानले होते. देशाला स्वातंत्र्य मिळवून देणारा निधडा सग्रामवीर म्हणून हिंदी जनता त्यांचेकडे पहात होती. ते खेड्यात राहावयास गेल्यावर काँग्रेसची अधिवेशनेही खेड्यात भरली जाऊ लागली. डिसेंबर १९३६ मध्ये काँग्रेस-अधिवेशन महाराष्ट्रातील फंजपूर खेड्यात भरले. त्यास गांधीजी हजर होते नंतर १९३५च्या नवीन मुधारलेल्या कायद्याप्रमाणे देशभर निरनिराळ्या प्रांतातून निवडणुका झाल्या सुरुवातीस सात व नंतर आठ प्रांतातून काँग्रेसची मनिमंडळे अधिकारारूढ झाली. पंजाब, बंगाल व सिंधमध्ये मुस्लीमलीगची मनिमंडळे राज्य करू लागली घातपाती कृत्याच्या आरोपावरून तुरुंगात चौकशी-शिवाय खिंतपत पडलेल्या शेकडो राजकीय कैद्यांच्या मुक्ततेसाठी गांधीजींना धाव घ्यावी लागली. हरिजनाना मदिरे खुली व्हावी म्हणून त्यांनी दूर दक्षिणेत दोरे केले व ते सारे सफल झाले। गांधी सेवा सघाचे वार्षिक संमेलन दर वर्षी राष्ट्रीय आठवड्यात (६ एप्रिल ते १३ एप्रिल) देशातील भिन्न भिन्न प्रांतातील एखाद्या विधायक कार्यकेन्द्र असलेल्या खेड्यात भरत असे त्यास हजर राहून ते कार्यकर्त्यांस मार्गदर्शन करीत. राजकीय नेतृत्व व विधायक सेवा-कार्याची सघटना या दोन्ही शक्ति झपाट्याने वापरता वापरता त्याचे जराजर्जर शरीर खगत गेले देशव्यापी चळवळी चालवताना सुरुवातीस

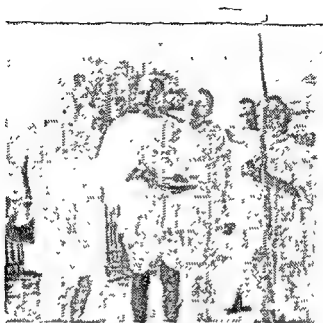

अपयश यावयाचेच. विषाचे भरपूर प्याले त्यांना प्यावे लागत. त्यांचा परिणाम म्हणा अगर शरीराची मर्यादा म्हणा, त्यांना रक्तादावाचा विकार लागू झाला. त्यामुळे वर्धा, नन्दी टेकडी (मंसूरमध्ये) व जुहू या ठिकाणी जाऊन त्यांना मघून मघून सक्तीची विश्रांति घ्यावी लागली !

फैजपूर काँग्रेसचे अध्यक्ष पंडित जवाहरलाल नेहरू होते. त्यानंतरचे काँग्रेस-अधिवेशन १९३८ च्या फेब्रुवारीत गुजरातत हरिपुरा येथे भरले. अधिवेशन खेड्यांत भरले होते पण त्याचा थाटमाट व वैभव शहराला लाजवतील अशी होती ! काँग्रेस मनिमंडळ अधिकारारूढ झाल्यानंतरच ते पहिलेच अधिवेशन होते, इतके सांगितले म्हणजे पुरे. त्या अधिवेशनाचे अध्यक्ष श्री सुभाषचंद्र बोस हे होते.

समोर दिलेला फोटो हा फेब्रुवारी १९३८ मधील आहे. जवाहरलालजी सेवाग्रामला आले होते व गांधीजींशी सल्लामसलत करीत होते. जवळच राजकुमारी अमृतकौर उभ्या आहेत. पंजाब-मधील तत्कालीन कपुरथला सस्यानच्या राजघराण्यात त्यांचा जन्म झाला. वडिलानी ख्रिस्ती धर्म स्वीकारला होता त्यामुळे राजगादीवरील त्याचा हक्क गेला. राजकुमारींनी दहा वर्षे इंग्लंडमध्ये राहून शिक्षण घेतले. या देशातील अखिल भारतीय महिला परिषदेच्या प्रमुख नेत्यांपैकी त्या एक होत्या. श्रीमंत घराण्यातील ही स्त्री गांधीजींच्या आश्रमात कित्येक वर्षे राहिली व त्याची कामे करू लागली हे विशेष होय !

७ दिग्विजयाचें मूल्य

आनंदा आनंद तो । प्रबोधा प्रबोध तो गे वाई ॥

— ज्ञानदेव

इसवी सनाचे १९३८ साल फार गडबडीचे गेले हरिपुरा काँग्रेस अधिवेशन सपल्यावर राजकीय कैद्यांचा प्रश्न घसास लावावा लागला. नंतर गांधी-सेवा-संघाचे वार्षिक संमेलन उत्कलमध्ये डेलग यॅथें भरले होते त्यास गांधीजी आठवडाभर हजर राहिले राष्ट्राच्या अतर्गत ज्या समस्या वेळोवेळी उम्या राहात, त्यांना तोड देण्यासाठी खूप विचार व प्रचार करावा लागत असे एप्रिलमध्ये त्यांनी जिनाची भेट घेऊन बोलणी केली. तेथून ते वायव्य सरहद्दीवरील पठानाच्या प्रांतास भेट देण्यास गेले. काँग्रेस मंत्रिमंडळे असलेल्या प्रांतात गुतागुतीची परिस्थिति निर्माण होई तीवरही तोडगा त्यांनाच काढावा लागे. जुलैमध्ये मध्यप्रांतात डॉ. खरे प्रकरण उपस्थित झाले । ते निस्तरताना गांधीजींना फार वलेश झाले. त्याचा परिणाम त्यांच्या प्रकृतीवर फारच झाला त्यांनी वेमुदत भौन घेतले । तरी चीनहून मुद्दाम त्यांच्या भेटीस आलेले प्रोफेसर तावू त्यांना सोडीनात. चीनवर जपानने चालू ठेवलेल्या आक्रमणाबाबत त्यांना गांधीजींचे मार्गदर्शन हवे होते सत्तास्वीकाराचे दुष्परिणाम देशात जाणवू लागले होते. हिंसेचे प्रकार वाढू लागले होते ज्या हरिजनांसाठी गांधीजींनी आपले प्राण पणास लावले त्याचेवकडून गांधीजींवर गंभीर आघात झाला । “मंत्रिमंडळात हरिजन मंत्री घेण्यात आला नाही, तेव्हा तो नेमला जावा ही आमची मागणी आहे. ती पुरी होईपर्यंत आम्ही तुमच्या आश्रमात घरणे घरून बसू,” असे आह्वान देणारे एक हरिजन शिष्टमंडळ सेवाश्रामाच्या आश्रमात येऊन दाखल झाले । ही ऑगस्ट अखेरची घटना होती गांधीजींनी त्यांना खूप समजावले पण ते ऐकेनात. तेव्हा त्यांच्या मागणीप्रमाणे त्यांना कस्तुरबाकुटीत

राहाण्यास गाधीजीनी संप्रति दिली व फार ममतेने वागवले !
 ऑक्टोबरमध्ये गाधीजी पुन्हा सरहद्द प्रांतात दौऱ्यावर गेले. हा दौरा
 फार भव्य व जिद्दाल्हाचा झाला. अब्दुल गफ्फारखान ऊर्फ बादशाह-
 खान याचे नैतिक सामर्थ्य, संघटनाचातुर्य व लोकप्रियता याचे प्रत्यक्ष
 दर्शन गाधीजींना या दौऱ्यात घडले. पठाणही "मलग" बाबाच्या
 (गाधीजींना त्यांनी दिलेले नाव) दर्शनाने प्रमुदित झाले !

आंतरराष्ट्रीय सवधही वाढत होते. अमेरिकेतील तिरस्कृत शिद्दी
 जमात, युरोपातील ख्रिस्ती लोकांकडून अपमानित झालेली व जर्मनीत
 हिटलरच्या जुलमाच्या चरकातून पिलून निघालेली ज्यू जमात, तसेच
 इंग्लंड अमेरिकेच्या मदतीने ज्यू लोकांनी पॅलेस्टाइनमधून घालवून
 दिलेले अरब, इत्यादि दलित व शोषित जमातींच्या प्रतिनिधींकडून
 गाधीजींना वारवार विचारणा होई आणि तेही त्यांना मार्गदर्शन
 करीत; आत्मगौरव वाढवणारे व प्रतिपक्षाचे हृदय-परिवर्तन करणारे
 अमोघ शस्त्र अहिंसामूलक सत्याग्रह याची शिकारस करीत; त्यांना
 आपले मौलिक विचार समजावून सांगत.

इ. स. १९३८ च्या शेवटल्या महिन्यात त्यांच्या भेटोस वरेच
 ख्रिस्ती नेते येऊन गेले. भारत देशात ख्रिस्ती मिशनऱ्यांच्या अनेक
 संस्था होत्या. त्यांचे तर्फे विरोध करून भागासलेल्या वर्गातील व
 अस्पृश्य जमातीतील लोकाना ख्रिस्ती करून घेण्याचे प्रयत्न पद्धतशीर-
 पणे चालू असत. गाधीजींना हे पसंत नव्हते. त्यावरून व गाधीजींची
 विचारसरणी जाणून घेऊ इच्छिणाऱ्या मिशनऱ्यांच्या समाधानासाठी
 गाधीजींनी त्यांचेही पुष्कळ चर्चा केली व आंतरराष्ट्रीय परिस्थिती-
 यावर आपले विचार सांगितले. युरोपमधील घातकावाद्यांची भूमिका
 व आपली भूमिका यातील भेद विशद करून सांगितला. त्यानंतर
 जपानी लोकांसंबंधे एक सदस्य थोडावाजोपा भेटोस आले. जपानमध्ये
 "आशियाई लोकांसाठी आशिया" या उद्दिष्टाप्रोत्पन्न एक पक्ष
 स्थापन झाला होता. त्यासाठी ते गाधीजींचा सदेश मागू लागले.
 गाधीजींनी त्या उद्दिष्टाला पूर्णमददाचा गिळान्त म्हणून नाव ठेवले !

या महिन्याच्या शेवटी शेवटी सेवाग्रामला भेटी देणाऱ्या लोकांची गर्दी फारच वाढली होती. गांधीजींना कितीही थकवा वाटला, किंवा त्यांच्यावर कामाचा कितीही ताण पडला तरी त्यांची प्रसन्नता कधीच लुप्त होत नसे. सोबतचा फोटो त्याचे अनेक वर्षांचे मित्र दीनबधु अँड्रूज यांनी सेवाग्रामला १९३८ च्या डिसेंबरात भेट दिली तेव्हाचा आहे. अँड्रूज हे युवावस्थेत इंग्रज धर्मोपदेशक होते. पण त्याच्या शुद्ध वृत्तीला मिशनऱ्याचे धोरण पसंत पडले नाही. म्हणून त्यांनी ती सघटना सोडली व ते शांतिनिकेतनमध्ये जाऊन राहिले. गांधीजींनी दक्षिण आफ्रिकेत चळवळ सुरू केली तेव्हा ते व श्री पियरसन त्यांच्या मदतीसाठी गेले होते. तेव्हापासून गांधीजींशी त्याचा स्नेह जमला व तो शेवटपर्यंत टिकला. गांधीजींनी १९२२ मध्ये अखिल भारतीय स्वातंत्र्याची मोहीम सुरू करण्याचे ठरविले तेव्हा निर्वाणीचा खलिता देऊन अँड्रूज यांनाच दिल्लीस व्हाअिसरायंकडे पाठवले होते ! अँड्रूज याचे मन एखाद्या बालकाप्रमाणे निष्पाप व सरळ होते. गांधीजींशी त्याचे मतभेद झाले तरी स्नेहात कधीच फरक पडला नाही. फोटोत गांधीजी त्याचेशी हास्यविनोद करीत असलेले दिसत आहेत.

बहुतांचें समाधान राखावें । बहुतांस मानेल तें बोलावें ॥

ही समर्थांची कला गांधीजींमध्ये पूर्ण उत्तरली होती. कोरड्या राजकारणाची चर्चा चालू असता ते आपल्या सहृदय विनोदाने रस निर्माण करीत; क्रोधाविष्टांना शांत करीत; लोकांची हृदये उकळीत; दुःखी चित्तावर आपल्या गोड वाणीने सहानुभूतीचे सिंचन करीत !

दुसऱ्या चित्रात अमेरिकेच्या यंग बुइमेन्स ख्रिश्चन असोसिएशनच्या निग्रो शाखेच्या चिटणीस कु. सी. स्मिथ याचेशी गांधीजी हस्तादोलन करीत आहेत.

धन्य ते संसारो । दयावंत जे अंतरी ॥

पेथें उपकारासाठीं । आले घर ज्यां बैकुंठी ॥

लटिकें वचन । नाही, देहीं उदासीन ॥

मधुरवाणी ओठी । तुका म्हणे बाव पोटी ॥

८ धर्माचा साक्षात्कार

प्रभो शरण आलियावरि न व्हा कधीं वाकडे ।

म्हणोनि इतुकेंचि हें स्वहितकृत्य जीवाकडे ॥

— केकावली

आश्रमाच्या बाहेर देशात जागोजाग काम करणारे गांधीजीचे हजारो अनुयायी होते त्यापैकी एक परचुरे शास्त्री हे होते ते संस्कृतचे पट्टीचे विद्वान् होते, संस्कृतमध्ये बोलत असत अशा या विद्वान् कार्य-कर्त्याला महारोगाने प्रासले !

घेरवडा तुरुंगात ते व महादेवभाई एकत्र असताना तेथें परचुरे शास्त्र्यांना कुष्ठरोग लागू झाल्याचे दृष्टोत्पत्तीस आले सन १९३० च्या चळवळीतील ही घटना आहे. सुटल्यावर ते सावरमती येथील सत्याग्रहाश्रमात दाखल झाले. रोगाची सुरुवात होती, त्यामुळे गांधीजींच्या समतीने त्यांना तेथें आश्रय देण्यात आला. अर्थात् त्यांना अलग वस्तीत ठेवण्यात आले होते. तेथें राहून ते अध्ययन, अध्यापन, वाचन व सूत्रयज्ञ करीत असत सन १९३३ साली आश्रम विसर्जन झाल्यावर ते महाराष्ट्रात परत आले, पण दिवसेंदिवस रोगाने उग्ररूप धारण केले. त्यांना कोणी जवळ करीना. स्वजन व स्वजाति याचेकडून वहिष्कृत होण्याची पाळी त्याचेवर आली काही काल त्यांनी यातना सोसल्या. पण पुढें असह्य होऊन त्यांनी मरणान्त उपवास सुरू केला तरी शेवटपर्यंत नेट धरणे त्यांना शक्य झाले नाही. मग काय करणार ? समाजाकडून उपेक्षित व दुर्लक्षित हा मानवप्राणी जगण्यासाठी व आश्रयासाठी घडपडत असता गांधीजींनी सेगावला आश्रम स्थापल्याचे त्यांना कळले. परचुर्याच्या मनानें गांधीजींच्या चरणाचा ध्यास घेतला !

आडलिया जना होसी साहकारी । आंधळिया करीं काठी तूंचि ॥
आडले गांजले पडिले संसारी । त्यांचा तूं कैवारी नारायणा ॥

रजल्यागाजलेल्याचा आपगिता त्यांना एकच दिसला तेव्हा ते धावत सेवाग्रामला आले आले खरे पण आश्रमात प्रवेश करण्याची त्याची हिंमत झाली नाही आपले विद्रूप तोड घेऊन कोठे लोकासमोर जावे, असे त्यांना वाटले । पुढे गाधीजींची व त्याची आश्रमाच्या फाटकाजवळ सडकेवर गाठ पडली जमिनीवर वसल्या वसल्या हात जोडून त्यांनी आपल्या नेत्याची आळवणी केली ~ “मला आपल्या सान्निध्यात मरावयाचे आहे मला काही नको मी झाडाखाली राहीन रोज दोन भाकऱ्या मिळाव्या. आणखी काही नको जिवत असेपर्यंत आपले सान्निध्य मिळावे, एवढीच इच्छा । ’ गाधीजी विचारात पडले आश्रमात तर चहू दिशाकडून माणसे गांळा झाली होती - स्त्रिया, मुले व पुरुष । या महारोग्याला जवळ केल्याने आश्रमातील लोकांच्या आरोग्यास उपसर्ग पोचला तर कसे ? त्यामुळे पहिल्या भेटीत त्यांनी शास्त्रीबुवाना समति दिली नाही शास्त्रीबुवा तेथेच झाडाखाली रात्रभर पडून राहिले

रात्री गाधीजींच्या मनात विचार येऊ लागले “मी न बोलवता हा रोगी येथे येऊन ठेपला आहे हा माझा जुना सहकारी आहे याला रोग झाला म्हणून मी याला कसे अन्हेरावे ? माझ्या नातजावयाला क्षय झाला आहे तरी त्याला आश्रमात ठेवून घेतलेच की नाही ? खुद्द वा त्याची सेवा करते वालजीभाई देसाई आजारी आहेत, त्यांनाही ठेवून घेतले आहे मग परचुऱ्यानाच का नको ? माझी कसोटी करण्यासाठीच ईश्वराने त्यांना येथे पाठवले नसेल ? मग माझा धर्म कोणता ? त्यांना येथे ठेवून घेणे हाच । ”

झाले । त्यांनी निर्णय घेतला व दुसऱ्या दिवशी परचुरे शास्त्रीना भेटून त्यांना अभय दिले आपल्या कुटीच्या पश्चिमेस सडकेजवळ त्यांनी एक माडव बांधवला व तेथे त्यांना ठेवले हळूहळू माडवाची कुटी बनली व शास्त्रीजी तेथे आरामपूर्वक राहू लागले

मुरवातीच्या चित्रात गाधीजी व शास्त्रीबुवा याची सडकेवरील पहिली भेट दिसत आहे

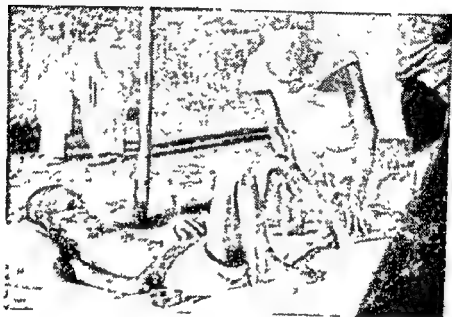
९ करुण आणि भव्य !

ज्यासि आपंगिता नाहीं । त्यासि धरी जो हृदयीं ॥

तोचि साधु ओळखावा । देव तेथेंचि जाणावा ॥

— तुकाराम

गांधीजींनी परचुरेशास्त्र्यासाठी माडव बांधविला तो आश्रमातील वस्तीतच व सडकेच्या जवळ होता सडकेवर रहदारी चाले शास्त्रीबुवाचे उठणे-वसणे, खाणे-पिणे, शीच-वर्हिर्विधि याची तेथेंच सोय केली होती व सेवेस आळीपाळीने एखाद्या कार्यकर्त्याची नेमणूक होई. काही विचारवंत लोकाना त्यात धोका दिसला व त्यांनी गांधीजींना सूचना केली की, इतक्या वस्तीत व रहदारीजवळ कुण्ठ-रोग्याला ठेवणे योग्य नव्हे त्याची सोय एकीकडे, वस्तीपासून दूर केली जावी गांधीजींना ते पटले व त्यांनी गांधी-कुटीच्या पूर्वेकडील कुपणाजवळ, थोड्या अंतरावर एक कुटी बांधवली व तेथें शास्त्री-बुवाना ठेवले ते स्वतः रोज त्याच्या समाचारास जात व आहार आदींचे नियम त्यांना सांगत काही दिवसांनी शास्त्रीबुवाचे शरीर फारच विघडले व अगावर फोड उठून ते फुटून पू गळू लागला. तेव्हा त्यांना स्वतः लाच स्त्रत ची किळस येऊन त्यांनी मरणान्त प्राथोपवेशन करण्याचे ठरवले व गांधीजींची परवानगी मागितली गांधीजींनी ती दिली पण जवळच्या कार्यकर्त्यांना सूचना केली की, शास्त्रीबुवाचे अवसान सुटले तर त्यांना पुन्हा अन्नसेवन करू द्यावे उपवास सात दिवस चालला. नंतर महादेवभाईंनी गांधीजींना बळवले की, “शास्त्रीजींचा निर्धार बळगल्याचे दिसते ” लगेच गांधीजींनी त्यांना पुन्हा अन्न देण्यास सुरुवात केली नंतर ते कवी कवी स्वहस्ते शास्त्रीबुवाना मालिश करू लागले व अन्नयोजना विचारपूर्वक करू लागले. उपवास, योग्य व नियमित आहार आणि महात्म्याची शुश्रूषा या तीनही कारणामुळे शास्त्रीबुवाची प्रकृति सुधारत गेली त्याचे शरीरावरील व्रण भरून

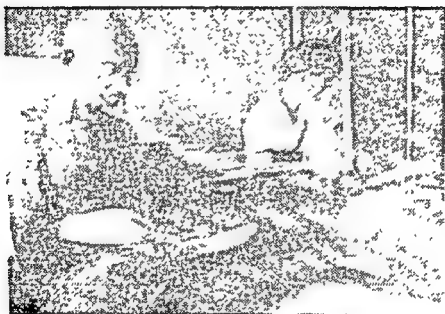

आले व काति सतेज दिस् लागली ! या धर्मकृत्याचा परिणाम एवढा झाला की, कुष्ठरोगाबद्दल हिंदुसमाजास घृणा वाटत असे ती कमी झाली. रोग लपवून ठेवण्याच्या वृत्तीला पायबंद वसला व या देशात पूर्वी ख्रिस्ती मिशनरीच काय ते कुष्ठरोग्यासाठी रुग्णालये वाधून त्याची सेवा करीत, त्या ऐवजी यानंतर हिंदुसमाजातूनही सेवक निर्माण होऊं लागले व कुष्ठरोग्यासाठी रुग्णालये स्थापन होऊं लागली. पहिले रुग्णालय वध्यपासून थोड्या अंतरावर श्री मनोहर दिवाण यानी स्थापले. ते आजही दत्तपूर (कुष्ठधाम) या नावानें प्रसिद्ध असून त्याचा विस्तार झाला आहे. गांधीजीनी दोन वर्षांनंतर परचुरेशास्त्र्याना या दत्तपूरच्या रुग्णालयात पाठवून दिले ! तेथेंच ते शेवटपर्यंत राहिले !

भगवत्सेवेचा हा कार्यक्रम गांधीजीनी यानंतर आपल्या अष्टादश प्रकारच्या रचनात्मक कार्यक्रमात प्रविष्ट केला. त्याचा प्रचारही खूप केला. निरनिराळ्या प्रांतातील सरकारानी आपापल्या राज्यातून कुष्ठरोग्यासाठी रुग्णालये स्थापली व त्या महान् सेवाकार्यासाठी अखिल भारतीय स्वरूपाची एक समितिही स्थापन झाली. आजमितीस या देशात सरकारी व विनसरकारी मिळून कुष्ठरोग्यासाठी ३०० ते ४००च्या दरम्यान रुग्णालये आहेत !

समोरच्या चिनात गांधीजी शास्त्रीबुवाना मालिश करण्यासाठी सज्ज झालेले दिसत आहेत.

• •

१० अध्ययनशीलतेचें हार्द

जो एकान्तासी तत्पर । आधीं करी पाठांतर ।

अथवा शीघी अर्थांतर । ग्रंथगर्भाचे ॥

— दासबोध

समोरच्या तसविरीत गाधीजी आपल्या कुटीत वसून लेखन करीत आहेत पलीकडे राजकुमारी अमृत कौर या पत्रव्यवहारात त्यांना मदत करीत आहेत गाधीजींचा पत्रव्यवहार वाढता होता जगातील भिन्न भिन्न देशातून त्यांना पत्रे येत ती सर्व वाचून त्यांना उत्तरे देणे त्यांच्या एकट्याच्या शक्तीबाहेरचे होते म्हणून त्यांनी मन्निमडळ मदतीस घेतले होते महादेवभाई देसाई हे त्यांचे मुख्य मंत्री होते, त्यांचे मदतीस प्यारेलाल व राजकुमारी असत वेळप्रसंगी आणखीही व्यक्ति मदतीस घेतल्या जात. एखाद्या लहान मुलाने पत्र पाठवले तरी त्याला योग्य उत्तर देण्याची गाधीजींची परिपाठी होती व पत्राच्या योग्यतेप्रमाणे सविस्तर अगर संक्षेपात उत्तर लिहिण्यात त्यांचा हातखंडा होता

श्रीमतीच्या वातावरणात राजकुमारीचे पूर्वियुष्य गेले होते नामदार गोखले याचेशी राजकुमारीचा परिचय होता गोखल्यानीच त्यांना गाधीजींची ओळख करून दिली, असे त्यांनी प्रस्तुत लेखिकेला एकदा सांगितले होते ओळख झाल्यावर गाधीजी त्यांना कामे सांगत गेले व त्यातून ओढ निर्माण झाली शेवटी त्या सेवाग्रामला येऊन राहिल्या राहावयास त्यांना स्वतः कुटी नव्हती, आश्रमाच्या स्वयंपाकघरात जे अन्न शिजविले जाई, तेच त्या खात । त्यांचे शरीरही दणकट नव्हते. खादी नेसणे, सूत कातणे, सामुदायिक प्रार्थनेस नियमित हजर राहाणे व गाधीजींना त्यांच्या कामात मदत करणे, अशा प्रकारे त्यांनी साधना आरंभिली सायप्रार्थनेत तुलसीरामायण गायिले जाई, त्यात त्या भाग घेत बालजीभाई देसाई आजारी

असल्यामुळे गाधीजींनी त्यांना सेवाग्रामच्या आश्रमात ठेवून घेतले होते. त्यांना रोज मालिश करण्याबद्दल गाधीजींनी राजकुमारींना सुचविले. त्यांनी तें लगेच अमलात आणले. गाधीजींनी आपल्या अपार प्रेमशक्तीच्या बळावर नाना योग्यतेची भाणसे स्वतः कडे आकर्षून घेतली व त्यांना समाधान देऊन त्यांचा साभाळ केला !

सत्याच्या साक्षात्कारासाठी गाधीजींनी जीवनभर प्रचंड साधना केली पण तीसाठी त्यांनी विजनवास पत्करला नाही लोकात राहूनही जरूर तर एकान्त साधण्याची युक्ति त्यांना अवगत होती, त्यांचे वाचन अफाट होते. अर्थात् वाचनाचे विषय स्वतःच होते 'अन्न' या विषयावर आपण जितकी पुस्तके वाचली तितकी कोणीही वाचली नसतील, असे एकदा ते या लेखिकेच्या समोर म्हणाल्याचे आठवते. त्यांची एकाग्रता-ही विलक्षण होती. विचार-परिप्लुत मोठेमोठे ग्रंथ ते क्षपाटघाने वाचून काढीत. याबद्दल महादेवभाईंची साक्ष आहे वाचून ऐकविणाऱ्याला वेगाने वाचण्यास सांगत. तशा स्थितीतही मजकूर त्यांच्या लक्षात तपशीलवार राही ! वाचलेल्या मजकुरावर ते स्वतःच विचार करून त्यातून भौलिक अर्थ काढीत असत. विद्वानांनाही त्यांनी केलेला अर्थ खोडण्याची हिंमत होत नसे. प्रतिपक्षाच्या किंवा सरकारी निवेदनातूनही ते अनुकूल मुद्दे ताडून घेत. त्यांचे युक्तिवाद दिनतोड असत. काया-वाचामनसा सत्याचीच साधना केल्यामुळे त्यांच्या वाणीत ओज निर्माण झाले होते !

११ ग्रीष्मऋतूंतली शीतोपचार

तापत्रये माझी तापली हे काया । शीतळ व्हावया पाय तुझे ॥

— तुकाराम

पुढील चित्र सन १९४०च्या उन्हाळ्यातील आहे. वर्धा व त्याचा परिसर उष्ण हवेबाबत प्रसिद्ध आहेत. गांधीजींच्या वयास ७० वर्षे पुरी झाली होती. सन १९३५ पासून गांधीजींनी वर्धास मुक्काम केला होता. १९३६च्या एप्रिलमध्ये ते सेगावला जाऊन राहिले. उन्हाळ्यात या प्रदेशात हवामान फार गरम राहाते सकाळी ८ पासून सायंकाळी ५ पर्यंत उन्हाचा ताप अतिशय होतो. त्यामुळे स्त्रिया सकाळी ८ पूर्वीच स्वयंपाक उरकून चूल विझवून टाकतात व रात्र पडल्यावर रात्रीचा स्वयंपाक करण्यासाठी चूल पेटवतात. लहान मुले पाण्याने भरलेल्या बालघात उडी घेण्यासाठी धडपडत असतात ! शिवाय उन्हाळ्यात बहुतेक विहिरी कोरड्या होऊ लागतात ही दुसरी आपत्ति ! खेड्यातील जीवनाशी समरस होण्यासाठी गांधीजी प्रयत्न करीत होते. वृद्ध वय, जराजर्जर शरीर, रक्तदावाच्या आजाराने शरीरात घर केले होते — अशा परिस्थितीत त्यांना सेवाग्रामचा उन्हाळा किती जाणवत असेल त्याची कल्पना करावी. आपल्या कुटीत ठाम वसून ते भेटी देत, चर्चा करीत, पत्रे व लेख लिहीत पण हवाफेर करण्यास कोठेही जात नसत. जंगली पाल्यापाचोळ्याचा एक जगम पडदा असे, तो त्यांच्या वंठकीजवळच्या दरवाजास लावून ठेवीत व मधून मधून त्यावर पाण्याचा शिडकाव केला जाई. डोक्यावर जुन्या पद्धतीचा पखा असे. त्याच्या दोरास खुटी बांधून ती कोणीतरी हातात धरून त्याच्या समोर बसे व पखा हालवून त्यांना वारा घाली ! या गावठी उपाया-शिवाय आणखी एक रामबाण (') उपाय ते योजीत ! गांधीजींची मातीवर अपार श्रद्धा होती, प्रीतिही होती. नाना विकारावर मातीचा लेप देण्यास ते सागत. मातीचा चिखल करून पातळ खादीच्या

कपड्यात तो पसरून त्याची घडी करीत व दुपारच्या विश्रांतीच्या वेळी आपल्या पोटावर ती ठेवून घेत. उन्हात फिरतेवेळी आपली वसावयाची छोटी गादी आपल्या मस्तकावर ठेवून घेत. या उपायानी गारवा मिळतो असा त्याचा अनुभव होता. खेड्यातील लोकासाठी हा स्वस्त व सोपा उपाय आहे असे त्याचे मत होते. भूमातेचे ते खरे पुत्र होते !

समुद्रवसने ! देवि ! पर्वतस्तनमण्डले !

विष्णुपति ! नमस्तुभ्यं ; पादस्पर्श क्षमस्व मे ॥

जी भूमाता आपणास आपल्या देहावर धारण करते व अन्नवस्त्र देऊन पोषण करते, तिच्यावर आपण पादप्रहार करतो, हे त्यांना खटकत असे तेव्हा तिला डोक्यावर व पोटावर घेण्यात आपण त्या अवमानाच्या पापातून किंचित् मुक्त होऊ शकतो अशीही त्याची भावना असावी.

सन १९३९ साली युरोपात महामुद्ध पेटले ! जर्मनीचा हिटलर भराभर देश पादाक्रांत करीत चालला होता दोस्तराष्ट्रं पराभूत व हुताश झाली होती भारतावरही या मुद्ध-परिस्थितीचा परिणाम होत होता ! काँग्रेसमध्ये विचारभेद झाले होते गांधीजी अहिंसेवर अढळ श्रद्धा राखून होते, पण इतर पुढारी त्याच्या भूमिकेवर जाण्यास कचरत होते हिटलरची भरारी या देशावर आली तर त्याचा सशस्त्र प्रतिकार करावा, असे त्याचे मत होते इंग्रज सरकार सहकार्य मागत होते व काही अटीवर ते देण्याची इच्छा काँग्रेसच्या नेत्यांच्या मनात प्रादुर्भूत होऊ लागली होती प्रजा हवालदिल झाली होती. युद्धाचे परिणाम आर्थिक क्षेत्रात विशेषेकरून जाणवत होते. सरकारच्या दडपशाहीचा वरवटाही सुरू झाला होता याच वर्षी गांधीजींनी वैयक्तिक कायदे-भंगाची चळवळ सुरू केली व पहिले सत्याग्रही म्हणून श्री विनोबा भावे याची निवड झाली. भविष्य मानवाला दिसत नाही भूतकालापासून घडे घेऊन, भविष्याचा विचार करून, वर्तमानकाली कृति करावयाची असते देशात पुष्कळ पक्ष होते. संस्थानिकांचे घोरणही राष्ट्रीयतेस अनुकूल नव्हते त्या जागतिक आपत्तिकालात, हिंसेचा

प्रचंड शंखावात दशदिशा भरून टाकीत असताना, परकीय अमलाखाली दडपलेल्या व राष्ट्रीय चारित्र्य गमावून वसलेल्या या देशाचे नेतृत्व करणे ही सोपी गोष्ट नव्हती. उन्हाळ्याच्या तापापेक्षा परिस्थितीचा तापच त्यांना जास्त जाणवत होता तरी ते आपल्या ध्येय-धोरणापासून यत्किंचित्ही विचलित झाले नाहीत. कारण त्यांचे जीवन पूर्णपणे सत्यनारायणास समर्पित झाले होते ।

१२ संघशक्तींतून सेवायोग

एकमेकां साह्य करूं । अवघे धरूं सुपंथ ॥

— तुकाराम

सन १९३८ च्या डिसेवरात हिंदुस्तान स्काउडस् असोसिएशनचे स्वयंसेवक सेवाग्रामला आले होते. त्यांनी गांधीजीसमोर सचालन करून दाखवले. गांधीजींना सर्व प्रकारच्या रचनात्मक सेवाकार्याबद्दल प्रेम वाटे. नवीन तरुणाबद्दल ते फार मोठ्या आशा बाळगून होते. त्यामुळे त्यांच्याशी सवध येण्याची कोणतीच संधि ते जाऊ देत नसत. जरी ते अहिंसेचे पुरस्कर्ते होते तरी शिस्त, टापटीप, क्रमवद्धता आदि गुणांचे महत्त्व त्यांना अतोनात वाटे आश्रमातून सेवाग्राम खेड्याची मफाई करावयास जाणाऱ्या सेवकदलास त्याची शिकवणूक असे की, सर्वांनी शिस्तीने एकामागून एक अशा क्रमाने जावे. जाताना कवायतीने पावले टाकीत जावे सोबत न्यावयाची उपकरणी (झाडू, घमेली वर्गरे) ज्याप्रमाणे सैनिक बटुका वर्गरे शस्त्रे ऐंटीत उचलून नेतात, त्याप्रमाणे ऐंटीत धेऊन जावी. आपल्या सेवासाधनाचा आपणास गौरव वाटला पाहिजे, त्यांना हलके समजू नये असे ते म्हणत. सत्यप्राप्तीचे साधन अहिंसा हे मानल्यावर व्यवहारदेखील अहिंसेवर उभारला जावा असे त्यांचे मत होते व म्हणून त्या दृष्टीने ते प्रयत्न करीत. अर्थातच सेवेच्या कोणत्याही कृतीला तुच्छ लेखता येत नाही. वैयक्तिक स्वच्छता असो की सामाजिक स्वच्छता असो, ती समाजाला छळणाऱ्या अनेक रोगांना प्रतिबंध करण्याची मोहीम आहे, त्यामुळे शत्रूच्या मर्मावर हल्ला करण्यास यद्धत् सैनिक आपली सारी शक्ति एकत्रित करितात, तद्धत् सफाई-स्वयंसेवकांनीही आपले शक्ति-सर्वस्व या कामास लावले पाहिजे आणि रोगाचे उच्चाटण हें शस्त्रांनी शत्रूचा प्रतिकार व नाश करणाऱ्या सैनिकांच्या कार्यवाहीपेक्षा कोणत्या-

ही प्रकारे कमी प्रतीचे नाही हे लक्षात ठेवले पाहिजे देशाचा नाश घडवून आणणारे विविध रोग, आळस, दारिद्र्य हे देशाचे शत्रूच आहेत. त्यांना पिटाळून लावण्याचे काम फार महत्त्वाचे आहे व त्यासाठी संघशक्तीने कामास लागले पाहिजे अशी त्याची विचारसरणी होती. यासाठी राजकीय व सामाजिक मतभेद सोडून सर्वांनी एकत्रितपणे कामास लागावे यासाठी ते सतत प्रयत्नशील असत.

त्याचे लाड करू लागले तो वासरू मुतू लागले बलवतसिंह त्याला उचलू लागले पण गाधीजींनी अडवले, म्हणाले, “राहू दे, मुतू दे त्याला !” ते मुतत असता ते तसेच हसत राहिले !

गाई वकन्याच्या संतानाना काही आजार झाल्याचे कळले व बलवतसिंहाना इलाज सुचला नाही तर ते तात्काळ तेथे जाऊन पोचत, तपाशीत व इलाज सुचवीत मानवाइतकेच प्रेम ते या पाळीव जनावरावर करीत मार्गे यग इन्डियाच्या एका लेखात त्यांनी गाईवर लेख लिहिताना Cow is a poem of pity (गाय हे करणेचे काव्य आहे) असे एक गोड वाक्य लिहिले होते ! गाईबद्दल त्याची तीच भावना शेवटपर्यंत होती देशातील सर्व जनतेने आपल्याप्रमाणेच गाईचे पक्षपाती व्हावे अशी त्याची तळमळ होती सन १९२४ साली कंदेतून सुटल्यावर त्यांनी विधायक सेवाकार्याच्या ज्या काही सस्था स्थापन केल्या त्यापैकी अखिल भारतीय गोसेवा सघ ही एक होती तो सघ पुढे वद पडल्यावर सन १९४१ साली त्यांनी स्व जमनालालजींना गोसेवा करण्यास प्रवृत्त केले. त्यामुळे नव्याने गोसेवासघ निघाला. तरी अद्याप गोसेवेचे कार्य भरभराटीस आलेले नाही

समोरच्या दोन चित्रात बलवतसिंह नवीन जन्मलेले एक वासरू व एक करडू (बकरीचे पिलू) आणून गाधीजींना दाखवीत आहेत गाधीजी त्यांना गोजारीत आहेत

१४ ग्रामोद्योग

★ When industry and virtue meet and kiss,
Holy their union and the fruit is bliss !

सेगावला गाधीजी येण्यापूर्वी मगनवाडीत ग्रामोद्योग सुरू झाले होते श्री. जे सी कुमारप्पा या विद्वान् व प्रतिभाशाली कार्यकर्त्याकडे गाधीजींनी ग्रामोद्योग सधाचे सचालन सोपवले होते त्यांनी तेथे सस्था स्थापून विद्यार्थी तयार केले ग्रामोद्योगापैकी एक उद्योग नीरा व गूळ बनविणे हा होता गजानन नाईक नावाचा एक विद्यार्थी या कलेत फार वाकबगार झाला होता गाधीजींनी सेगावला वस्ती केल्यावर गजानन नाईकला बोलावून घेतले व तेथे हा उद्योग सुरू करविला सेवाग्राम खेड्यात व आसपास शिंदीची पुष्कळ झाडे होती. या झाडाच्या झावळ्यापासून खेडेगावचे लोक चट्या व पखे बनवीत असत, तर कित्येक झाडाला छिद्रे पाडून, त्यांना मडकी लावून रस गोळा करीत व त्यापासून ताडी बनवीत या व्यसनापासून लोकाना मुक्त करावे व रसाचाही सदुपयोग करावा, या हेतूने गाधीजींनी सरकार-कडून खास परवानगी घेऊन शिंदीच्या झाडाच्या रसापासून गोड नीरा व नीरेपासून ताडगूळ बनविण्याचा उद्योग सुरू केला. गजाननराव झाडावर चढून रस काढण्यात स्वतः पटाईत तर होतेच शिवाय त्यांनी पुष्कळ कार्यकर्ते व मजूर तयार केले व रोज पहाटे झाडाचा ताजा रस आश्रमात येऊ लागला त्याला 'नीरा' हे नाव पडले व सकाळच्या न्याहारीत त्याचा उपयोग केला जाऊ लागला हा रस ताजा असताना फार मधुर व पोषक असतो गावच्या लोकानाही त्याची चटक लागली रोज सकाळी लोक गावातील नीराकेद्रात नीरा पिण्यास जाऊ लागले दोन पैशाना अर्धा रत्तल गोड नीरा मिळत असे

★ उद्यम सद्गुण भेटनी होता ऐक्य अखंड !

पावन त्याचा सगम प्रसवे फल आनंद !

नंतर तोरेपासून गुळ तयार करण्यासाठी भट्टी बांधण्यात आली. गजाननराव गुळाचे नित्य नवे नमुने बनवीत व गांधीजींच्या समोर ठेवीत. ते पाहून गांधीजी प्रसन्न होऊन गुळाची व गजाननरावाची तारीफ करीत. आश्चर्यात ताडगुळाचाच उपयोग होऊ लागला.

समोरच्या चित्रांत गांधीजी सेवाग्राम येथील एका ताडगुळाच्या भट्टीचे निरीक्षण करीत आहेत. मागल्या वाजूस कुमारप्पा उभे आहेत. कुमारप्पानी ग्रामोद्योग व सर्वोदयाचे अर्थशास्त्र यावर पुष्कळ पुस्तके लिहिली, तीं सर्व अधिकृत मानली जातात.

गांधीजींचे मत होते की, सादी हा सूर्य आहे व ग्रामोद्योग हे ग्रह आहेत. या सूर्यमंडळाच्या आधारे खेड्यातील संस्कृति सुरक्षित व विकसनशील राहिल. शेती हा खेड्याचा प्राण आहे सारे उद्योग शेतीवर निर्भर असावे व उद्योगातून शेतीची शक्ति वाढावी. म्हणून त्यांनी गोसेवेच्या जोडीस चर्मोद्योग, कुभारकाम (भाडी व विटा बनविणे), तेलघाणा, मधुमक्षिकापालन आदि उद्योगांना सुधारलेल्या पद्धतीने पुनरुज्जीवित करण्याचा प्रयत्न केला. कुभारकाम श्री. चन्द्र-प्रकाश अग्रवाल यांनी सांभाळले. चर्मोद्योग श्री. गोपाळराव बाळुजकर यांनी चालविला. तेलघाणा व मधुमक्षिकापालनाचे काम श्री. छोटे-लालजींनी स्वीकारले. याप्रमाणे गांधीजींना कुशल, उत्साही व मेहनती कार्यकर्ते मिळत गेले आणि ग्रामोद्धाराची त्यांची योजना मूर्तरूपास येऊ लागली.

परकीय अमलाखाली असलेले राष्ट्र जेव्हा महापुरुषार्थ करून स्वतंत्र होते, तेव्हा त्याला आपली अधिक उन्नति करून घेण्यास पुष्कळ प्रयोग करावे लागतात, परदेशाची मदत घ्यावी लागने व कर्ज-वाजारीही घेतावे लागते. गांधीजींनी देश स्वतंत्र होण्यापूर्वीच आपल्या दूरदृष्टीने देशाची सुधारणा कोणत्या पद्धतीने व्हावी, तिचा वेध घेतला होता व खेडे हे स्वराज्याचा घटक धरून त्याच्या उन्नतीसाठी व विकासासाठी सर्व प्रकारच्या योजना अगोदरच आसून ठेवल्या होत्या. नाना प्रयोग करून त्यांनी कार्यकर्ते तयार केले व उद्योगधंद्याचा विकास केला; त्यावर शास्त्रे लिहिली व लिहविली. परंतु स्वातंत्र्य

मिळाल्यावर त्याच्या पश्चात् पुढाऱ्यांनी त्याची वाट सोडून पश्चिमेचा आदर्श स्वीकारला. परिणामी आजची कठिण परिस्थिति समोर उभी राहिली आहे, खेडी उध्वस्त होत आहेत व शहरे फुगत आहेत ! शरीर अतोनात फुगले तर त्यात शक्ति राहात नाही. ते केवळ चरबीचा गोळा बनते. आजची भारतातील शहरे तशीच आहेत. खेड्यांकडे दुर्लक्ष झाल्यामुळे शेती व ग्रामोद्योग याचा विकास झाला नाही. खेड्यातील लोक दरिद्री राहिले. अन्नासाठी परदेशावर अवलंबून राहावे लागले. शरीरे फुगल्यामुळे विकृति वाढली व असतोप पसरून सभटनेची विघटना होऊ लागली ! आज तरी सर्वत्र संघर्ष व हिंसा याचाच स्फोट दिसून येत आहे. गांधीजीची शिकवणूक न ऐकल्याचे फळ जनतेला भोगावे लागत आहे

१५ शिक्षणक्षेत्रांत क्रांति

माझिया जातीचें मज भेटो कोणी । आवडीची धणी फेडावया ॥

— तुकाराम

दक्षिण आफ्रिकेतील यशस्वी चळवळ आटोपून गांधीजी सन १९१५ मध्ये स्वदेशी परत आल्यावर आपल्या पुढील आयुष्यात देशाच्या स्वातंत्र्यासाठी त्यांनी अग्निल भारतीय पायावर तीनदा मोठमोठी आंदोलने केली पहिले आंदोलन सन १९०१-२२ साली झाले, ते त्यांनी चोरीचोराच्या हत्याकांडामुळे मार्गे घेतले दुसरे सन १९३० मध्ये मिठाच्या सत्याग्रहापामून सुरू झाले ते त्यांनी १९३४ साली मार्गे घेतले शेवटचे सन १९४०-४२ मध्ये झाले त्यानंतर स्वातंत्र्य मिळाले ।

तथापि देशास स्वातंत्र्य मिळवून देणे ह्या गांधीजींचे जीवन-कार्य नव्हते. अवताराचा हेतु धर्मसंस्थापना हा असता गांधीजींना देशात सत्याचे साम्राज्य स्थापय्याचे होते त्यासाठी अहिंसा हे साधन त्यांनी मानले होते त्यामुळे सत्यमूलक अहिंसाप्रधान समाज उभारण्यासाठी त्यांना व्यवहारातही क्रांति घडवून आणणे नमप्राप्त होते. त्यांच्या स्वराज्याचा घटक खेडे हे होते खेडी स्वावलंबी झालो पाहिजेत तर त्यांनी पाच वावतीत स्वयंपूर्ण होणे आवश्यक होते. त्या पाच बाबी म्हणजे (१) अन्न (२) वस्त्र (३) निवास (४) आरोग्य व (५) शिक्षण या होत सेवाग्राममध्ये त्यांनी पहिल्या चार वावतीत कोणते प्रयत्न केले त्याचे दिग्दर्शन मार्गे आलेच आहे. आता पाचवी वाव जी शिक्षण तिच्या वावतीत सांगाय्याचे आहे.

भारतवर्षातील शिक्षणाची प्राचीन पद्धति ऐतिहासिक कालात टिकली नाही इंग्रजी अमलापूर्वी या देशात कित्येक शतकेपर्यंत अनेक स्वतंत्र राज्ये होती इसवी सनाच्या पहिल्या हजार वर्षात हिंदु, बौद्ध, जैन आदि साम्राज्ये व राज्ये होऊन गेली. पुढील कित्येक शतकात

देशाचा फार मोठा भाग मुसलमान राज्यकर्त्यांच्या ताब्यात होता त्या-
नंतर मराठे प्रबळ झाले. शीखांचेही राज्य उत्तरेकडे होते, पण ते फार
टिकले नाही या कालात शिक्षण उच्च वर्गाच्या हाती होते इसवी
सनाच्या एकोणिसाव्या शतकाच्या सुरुवातीपासून इंग्रजांची सत्ता स्थिर
होत गेली व ती दीडशे वर्षे टिकली देशातील सर्व जातीजमातींना
शिक्षण दिले जावे हा विचार इंग्रजांच्या अमदानीत रुढ झाला. तरी
त्यांनी इंग्रजी भाषेला माध्यम बनविण्याचा प्रयत्न केल्यामुळे त्याचा
विचार सफल झाला नाही त्यांच्या अमलात सबंध देशात साक्षरतेचे
प्रमाण दहा टक्के असेल-नसेल शिवाय शिक्षणपद्धति दुवळी होती
कोणत्याहि उद्योगाशी तिचा सर्वध नव्हता कविवर्य रवीन्द्रनाथ ठाकूर
यानी इंग्रजी अमलातील शिक्षणाला “पोपटाचे शिक्षण” हे नाव दिले
होत त्यात तेज नव्हते ते समाजाच्या मोठ्या थरात प्रवेशू शकले नाही

गांधीजींचे मत असे होते की, शिक्षणासाठी लागणारा पैसा
शिक्षणातूनच निघाला पाहिजे अक्षरज्ञान म्हणजे शिक्षण नव्हे ते
शिक्षणाचे एक साधन आहे, दुसरीही साधने आहेत. प्रत्येक शाळा
स्वावलंबी बनली पाहिजे त्यासाठी मुलाना अक्षरज्ञान देत असताना
सुरुवातीपासूनच एखाद्या घद्याचेही शिक्षण दिले जावे मुले उत्पादक
उद्योग करीत असतानाच शिकतील हातानी काम करीत गेल्याने बुद्धि
विकास पावत जाते मुलाचा शारीरिक व मानसिक विकास होण्यास ही
पद्धति उपयुक्त सिद्ध होईल सर्वात सोपा व सार्वत्रिक होऊ शकणारा
उद्योग म्हणजे सूतकताई होय ! पण त्याशिवाय शेती, सुतारी वगैरे
आणखीही उद्योग शिक्षणाशी जुळविता येतील पुस्तकी शिक्षणाने
विद्यार्थी पोपट बनतो नुसतेच उद्योग केल्याने तो जड बनेल पण
शिक्षणाचा सबंध उद्योगाशी जोडला तर शिक्षण तेजस्वी व समर्थ होईल
विद्यार्थ्यांचे चारित्र्य वाढेल त्याच्यात गुणांचा उत्कर्ष होईल समाजा-
तील उच्चनीच विषमतेची भावना नष्ट होईल श्रम व धर्मिक यावद्दल
समाजाच्या मनात आदराची भावना निर्माण होईल

ता २२ ऑक्टोबर १९३७ रोजी वर्धा येथे मोठी शिक्षण-
परिषद भरली होती भाषणे हिंदुस्तानी भाषेत झाली काँग्रेस मन्त्रि-

मडळें असलेल्या प्रातातून शिक्षणमन्त्री आले होते व देशातील स्वतंत्र विचारक व शिक्षण-तज्ज्ञही आले होते रोज सहा तास याप्रमाणे दोन दिवस काम चालले. दिल्लीच्या सुप्रसिद्ध जामिया मिलिया शिक्षण-संस्थेचे अध्यक्ष डॉ जाकिर हुसेन हे हजर होते श्री आर्यनायकम् व श्री आशादेवी ही दोघे हजर होती या परिषदेतून निघालेली योजना हरिपुरा येथील काँग्रेस अधिवेशनात चर्चितली गेली व तीतून ठरावरूपानें हिंदुस्तानी तालीमी सघ ही संस्था जन्मास आली व सेवाग्राम येथेंच तिचे केन्द्र स्थापन झाले सुरुवातीस डॉ जाकिर हुसेनसाहेब तिचे अध्यक्ष व श्री आर्यनायकम् हे चिटणीस होते शिक्षण-पद्धतीस मूलोद्योगी शिक्षण किंवा पायाचे शिक्षण (बुनियादी तालीम) हे नाव मिळाले पूर्वं बुनियादी, उत्तर बुनियादी व उत्तम बुनियादी अशा रूपात शिक्षणाची वाढ होत गेली गांधीजींच्या अवसानानंतर तेथें ग्रामीण विद्यापीठाची स्थापना झाली

या कामाच्या अनुषंगानें डॉ जाकिर हुसेनसाहेब मधून मधून सेवाग्रामला येत तेव्हा गांधीजींना भेटत असत समोरचे चित्र अशाच एका प्रसंगीचे आहे हुसेनसाहेब थोर विद्वान् आहेत. जर्मनीत राहून, त्यांनी उच्च शिक्षणाची पदवी मिळविली तरी गांधीजींचे शिक्षण-विषयक क्रांतिकारक विचार त्यांना पडले व त्यांनी त्या क्षेत्रात महनीय कामगिरी केली ! ते गांधीजींचे साथी बनले ! !

शिक्षणासाठी फार पैसा लागतो, तो सरकारजवळ नाही अशी इंग्रजी सरकारची तयार होती अवकारी खात्यातील पैसे शिक्षण-खात्यास देण्याची व्यवस्था त्या सरकारने केली होती गांधीजींनी दाखवली अमलात आणवली व पापाच्या पैशाचे उच्चाटण केले ! विद्यार्थ्यांनी शिक्षणवालात थम करून आपली संस्था स्वायत्तवी करावी म्हणजे शिक्षणत्रम पुरा झाल्यावर ते अपग व निरुत्साही राहणार नाहीत, उलट थम करून आपला निर्वाह करण्याइतके समर्थ बनतील असे त्यांचे मत होतें

१६ लोकसंग्रह

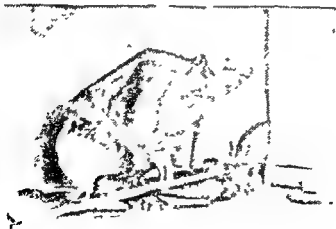
तैसाचि हाही नानापरी । बहुत जनास शाहाणे करी ।
नाना विद्या त्या विवरी । स्थूल सूक्ष्म ॥

— दासबोध

पोलडचे एक एजिनीयर श्री मॉरिस फ्रीडमन या देशात आले. यत्रविद्येत त्याची बुद्धि प्रतिभाशाली होती । ते म्हैसूर येथें कामास लागले तेथे त्यानी पुष्कळ पुरुषार्थ करून दाखवला असता, पण त्याना श्रीरमण महर्षींचे आकर्षण झाले । ते सन्यासी झाले व त्यानी भारतानंद हे नाव घेतले नंतर काही काळ त्यानी आंध्र येथें काम केले व तेथून ते सेवाग्रामला आले. गांधीजींचे विचार त्याना पटले अहिंसा-प्रधान समाजव्यवस्थेत हस्तोद्योगाना प्रथम महत्त्वाचे स्थान आहे असे त्यांचेही मत झाले व त्यानी त्या दृष्टीन अनेक शोध केले त्याचा मुख्य शोध म्हणजे धनुप्तकली । तकली व चरखा याचा समन्वय त्यानी केला गांधीजींना हस्तोद्योगात केलेले नवे नवे शोध आढळत असतच त्यानी लगेच त्या नवीन शोधाचा स्वीकार केला व धनुप्तकलीवर कातणे सुरू केले गांधीजी यत्रवत् कातीत नसत कोणतहि उत्पादक साधन वापरताना ते त्यातील वारकाचे पहात, नाना प्रयोग करीत व सुधारणा घडवून आणीत यत्रवडा चक्राचा शोध लावण्यात गांधीजींचाच मोठा हिस्सा आहे कोणतेही साधन देशातील लक्षावधि गरीब लोकाना "अति साजिरे, स्वल्प, सोपें, फुकाचे," कस होईल याचा विचार ते निरंतर करीत असत पुढील चिन्नात गांधीजी धनुप्तकलीचे निरीक्षण वारकाईने करीत आहेत

भारतानंदजी सरजाम कार्यालय सभाळू लागले त्याच्या मदतीस गोधन्याहून रामप्रसाद व्यास येऊन पोचले या दोघा कुशल कलावता-नी सुतार व गवडी यांना खूप शिक्षण दिले विटा, चुना, कीले इत्यादि मालाची वनावट सेवाग्रामात होऊ लागली

सन १९३८ मध्ये श्री रामदासभाई गुलांटी हे वायव्य सरहद्द प्रांताचे रहिवासी सेवाग्रामच्या आश्रमात रहावयास आले. ते घरे वाधणारे यश्रविद् होते. मोठ्या पगाराची मरकरी नोकरा सोडून ते आले व गांधीजींच्या कार्यास त्यांनी आपले जीवन अर्पण केले. आश्रमातील पुष्कळ घरे त्यांनी वाधली. आश्रमात स्वच्छ पाण्याची व्यवस्था करणे, घाणपाण्याचा निचरा करणे आणि आरोग्याच्या दृष्टीने आश्रमांत वृक्षारोपण करणे ही कामे त्यांनी केली. अर्थात् या सर्व कामावर गांधीजींची नजर होतीच.

सुरुवातीस बलवंतसिंह यांनी गोशाळा स्थापिली व वाढवली. पण त्यांना गोसेवेचे शास्त्रीय ज्ञान नव्हते. त्यामुळे माजी सत्याग्रहाश्रमातील गोशाळेचे व्यवस्थापक श्री पारनेरकर यांना बोलावून आणून गांधीजींनी त्यांचे स्वाधीन गोशाळा केली व बलवंतसिंहाना शास्त्रीय शिक्षण घेण्यास पाठविले. पारनेकराकड शेतीही संपवण्यात आली.

सेवाग्राम आश्रमाचे संचालन करताना गांधीजींचे वारीकसारीक कामावरही लक्ष असे. सुरुवातीस ते स्वतः सर्वांस वाढीत असत, तेव्हा भोजनाचे प्रमाण व गुण याविषयी सूचना करीत. आश्रमाच्या मळ्यातीलच भाजी खावी, वर्ध्याहून विकत आणू नये असा त्यांचा आग्रह असे. सेवाग्राम खेड्याची सुधारणा करण्यासाठीही त्यांनी योजना आखली. नाणावटीनी ग्रामसफाई करावी, मुन्नालालनी गावातील मुलांना शिकवावे व गावातील वेकार स्त्रीपुरुषांना धंदे-शिक्षण देऊन कामास लावावे, असे त्यांनी ठरविले. त्याप्रमाणे कामे सुरू झाली. गावात जगम सडास वावण्यात आले. स्त्रियांसाठी आडोशाचे सडास बांधले गेले.

गावात खादीकाम, आरोग्यविभाग व नीरावेद्र याप्रमाणे कामे चालू झाली. कामे वाढू लागल्यावर श्री. सुकाभाऊ चौधरी याचेकडे खादी व सफाई ही कामे देण्यात आली.

सेवाग्राम आश्रम प्रारंभी लहानसा होता पण त्याची वाढ झपाट्याने होत गेली. नुसत्या विधायक सेवाकार्याचाच पसारा वाढला !

‘इवलेसे रोप लाविले दारों । त्याचा वेलु गेला गगनावेरी ॥’

आश्रमात येऊन, राहून, शिकून, तयार होऊन गेलेल्या कार्य-
कर्त्यांची गणतीच करता यावयाची नाही गांधीजींच्या महान् तपस्येचे
ते फल होते त्यांनी कोणास बाधून ठेवले नाही आपापल्या गरजा
तृप्त करून घेऊन आलेले श्रेयार्थी निघून गेले

बहुताचे अन्याय क्षमावे । बहुताचे कार्यभाग करावे ।

आपल्या परीस व्हावे । यरावे जन ॥

— दासबोध

अनेकाना उदड सस्कार देऊन समाजाची नैतिक, वीद्धिक व
कर्तृत्वाची पातळी उचावण्याचा महाप्रयत्न गांधीजींनी केला

• •

१७ हिंसेच्या जवडचांत !

हिताचिया गोष्टी सांगूं एकमेकां । शोकमोहदुःखा निरसूं तेणें ।
एकमेकां करूं सदा सावधान । नामीं अनुसंधान तुटो नेंदू ॥

— नामदेव

गांधीजी खेड्यात जाऊन राहिले आश्रमात ग्रामसुधारणेसाठी नाना प्रयोग चालू झाले, तरी त्यांना आपल्या आश्रमात अखंड गहाणे शक्य झाले नाही पुरता एक महिना देखील ते राहू शकत नसत काही दिवस राहिले नाहीत, तोच बाहेरचे काम येऊन पडे काँग्रेसच्या कार्यकारिणीच्या बैठकास हजर राहावे लागे गांधीजीच्या सोईसाठी त्या बैठका वारवार वर्धा येथे होऊ लागल्या स्व. जमनालालजींनी आपला वगला, पैसा आणि माणसे, गांधीजीच्या कामास वाहिली होती ।

सन १९३९च्या सुरुवातीस चीन व जपान येथून कित्येक सज्जन गांधीजीच्या भेटीस आले होते गांधीजीचे “अहिंसा” तत्त्व सर्व परदेशी लोकांच्या मनात कुतूहल निर्माण करित असे. आक्रमक जपानशी चीनचे वचावाचे युद्ध चालू होते त्यामुळे चिनी प्रतिनिधींना गांधीजीच्या मार्गाबद्दल जिज्ञासा होती

३० डिसेंबर १९३८ रोजी गांधीजींनी वर्धा येथे मगनवाडी केन्द्रात खादी-ग्रामोद्योगाचे पदार्थसंग्रहालय व उद्योगभवन याचे उद्घाटन केले होते देशाची खरी शक्ति खेड्यात असते व स्वातंत्र्यासाठी करावयाची क्रांति खेड्यातील उद्योगधंदे सघटित व समर्थ केल्यानेच होऊ शकेल असा त्यांचा विश्वास त्यांनी पुन्हा बोलून दाखवला त्याचे समग्र अर्थशास्त्र त्यांनी अभ्यागताना समजावले.

त्यानंतर काँग्रेसमधील दुफळी, सुभाषबाबू बोस यांचे गांधीजी-विरुद्ध वड व त्यांना मिळालेला तात्कालिक जय, राजकोट येथे गांधीजींना करावा लागलेला उपवास, सर मॉरिस ग्वायरनी दिलेला

निवाडा, जो अतर्गत लाथाळीमुळे त्यांना सोडावा लागला आदि घटना होत गेल्या पुढे सुभाषबाबूविरुद्ध कार्यवाही होऊन त्यांना काँग्रेसच्या अध्यक्षपदाचा राजीनामा द्यावा लागला । राजेंद्रबाबू अध्यक्ष झाले. तरी गांधीजींची अहिंसा कसोटीला लागत होती. विधायक सेवेच्या क्षेत्रात त्यांना खूप चांगल्या कार्यकराचा सच मिळाला होता तरी राजकीय क्षेत्रात अहिंसेचा प्रभाव पडेना शेवटी १९३९च्या सप्टेंबरात युरोपमध्ये महायुद्ध सुरू झाले, तेव्हा ३ सप्टेंबर रोजी इंग्लंडने जर्मनी-विरुद्ध युद्ध पुकारले । लगेच भारताच्या इंग्रज व्हाइसरॉयने या देशातील पुढारी या कायदेमंडळे यापैकी कोणासही न विचारता हिंदुस्थानच्या नावाने जर्मनीविरुद्ध युद्ध जाहीर केले । हिंसेने आपला विनाश जवडा पसरला । गांधीजींची अहिंसा त्या जवडघात प्रविष्ट होण्याची वेळ आली ।। गांधीजींच्या जीवनातील ही फार मोठी कसोटी होती । राष्ट्रात मतभेद तर नव्हतेच । नाना राजकीय सघटना व नाना मतांचे पुढारी याचा घुजघुजाट झाला होता परंतु दुर्दैव असे की काँग्रेसमध्येही एकी अथवा एकवाक्यता नव्हती । प्राप्ति परिस्थितीचा विचार करण्याकरिता काँग्रेसच्या कार्यकारी मंडळाची बैठक वर्षा येथे सप्टेंबर ११ से १४ भरली होती समोरील चिनात त्याच बैठकीस हजार राहण्यासाठी गांधीजी जवाहरलालजीसह सेवानामून जात असल्याचे दिसत आहे त्याच्यावर फार मोठा कसोटीचा प्रसंग येऊन ठेपला होता युद्धाचा कालाग्नि साऱ्या जगास ग्रासू पहात होता देशात एकमत नव्हते अहिंसेवर पूर्ण निष्ठा केवळ गांधीजींचीच होती अशा वादळातून मुरझितपणे देशाला वचावून नेण्याचे कौशल्य दाखवण्याची जबाबदारी गांधीजीवर येऊन पडली होती

१९४०च्या फेब्रुवारीच्या तिसऱ्या आठवड्याच्या अखेरीस वगालमधील मलिकान्दा या गावी गांधीसेवासघाचे वार्षिक संमेलन झाले त्यात गांधीजींनी सध संपाप्त करून टाकला । फक्त दहा कार्य-कर्त्यांची व्यवस्थापक समिती नेमून कामाचे क्षेत्र मर्यादित केले नंतर मार्चमध्ये रामगढ येथे काँग्रेस अधिवेशन भरले महायुद्धामुळे हिंदु-स्थानावर राज्य करणारे इंग्रज सरकार व काँग्रेस यांच्यात तीव्र मत-भेद निर्माण झाले होते काँग्रेसने महायुद्धात इंग्रजांना मदत करावी,

महायुद्ध संपल्यावर मदतीचा विचार करून घटनापरिपद बोलावली जाईल, असे सरकारचे म्हणणे होते काँग्रेसचे मागणे होते की, युद्धानंतर देशास स्वातंत्र्य देऊ असे सरकारने तेव्हाच जाहीर करावे. सरकार कबूल करीना. तेव्हा काँग्रेसने सरकारशी असहकार पुकारला. आठ प्रांतात काँग्रेसची मंत्रिमंडळे होती, त्या सर्वांनी राजीनामे दिले प्रथम राजीनामा मद्रासच्या मंत्रिमंडळाने दिला

मागील दुसऱ्या चित्रात मद्रासचे मुख्य मंत्री श्री. राजगोपालाचार्य हे राजीनाम्यानंतर सन १९४०च्या जून मध्ये सेवाग्रामला आले असताना गांधीजींशी वार्तालाप करीत आहेत दिवसेंदिवस परिस्थिति गंभीर होत चालली होती । भविष्यकाळात काय होणार आहे, हे कोणी सांगू शकत नव्हता जर्मनीचा नेता हिटलर हा युरोपातील देश एकामागून एक पादाक्रांत करीत पुढे चालला होता १७ जून १९४० रोजी फ्रान्सने शरणागति पतकरली त्यामुळे सारे देश भयचकित झाले होते । इंग्रजांचे काय होईल व इंग्रजांचा पराभव झाला तर त्यांच्या मांडलिक देशांचे — त्यातच आपल्या देशाचे काय होईल, हा विचार हृदयाचा थरकाप करीत होता गांधीजींची श्रद्धा व नेतृत्व — दोहोचीही कसोटी होणार होती ।

१८ वानप्रस्थाचा पसारा

अवघाचि संसार केला ब्रह्मरूप । विठ्ठलस्वरूप म्हणोनियां ॥

तुका म्हणे जनां सकळांसहित । घेऊं अखंडित प्रेमसुख ॥

बाहेर देशात व जगात प्रलय झाला तरी सेवाग्रामच्या आश्रमांत विधायक सेवाकार्य व कौटुंबिक घटना चालूच होत्या. एका विशाल कुटुंबाचा पिता या नात्याने गांधीजींना आपली कर्तव्ये वेळोवेळी पार पाडणे क्रमप्राप्तच होते. आश्रमात ब्रह्मचर्यव्रत पाळले जात असे तरी आश्रमाबाहेरील गांधीजींच्या उपवर व उपवधू संतानाची लग्नेही केव्हा केव्हा आश्रमातच होत ! सन १९३९ व १९४० मध्ये आश्रमांत कित्येक विवाह प्रसंग झाले !

मागे सांगितलेच आहे की खेड्यात एकटे राहाण्याच्या उद्देशाने गांधीजी सेगावला येऊन राहिले तरी हळू हळू या वानप्रस्थाचा पसारा वाढतच गेला. ता. १६ जून १९३६ रोजी गांधीजींनी आदिनिवासांत ठाणे दिले. त्यानंतर ३ सप्टेंबर १९३७ रोजी श्री चिमनलालभाई शाह हे आश्रमात राहाण्याच्या हेतूने सेगावला पोचले, त्यावेळी पुढील मंडळी आश्रमात राहात होती.— भणसाळीभाई, प्यारेलालजी, कनु गांधी, मीराबहन, अमृतुस्सलामबहन, वलवतसिंहजी, पारनेरकरजी, नाणावटीजी, विजयाबहेन, लीलावतीबहेन, चक्रेया, मुद्दालालभाई, शारदाबहेन, डाह्याभाई जानी व शांतिदासभाई. कस्तुरबाचे जवळ त्यांचा सुमारे पाच वर्षांचा नातु कान्हा हाही राहिला होता. तो गांधीजींचे तृतीय चिरजीव रामदासभाई याचा मुलगा ! या मंडळीपैकी बहुतेक व्यक्ती सावरमती येथील सत्याग्रहाश्रमातही राहिलेल्या होत्या. मीराबहन या इंग्लंडचे नाविक सेनापति ॲडमिरल स्लेड यांच्या कन्या होत. श्री अमृतुस्सलामबहन या पतियाळाच्या एका दिवाणाच्या कन्या होत. अमृतलाल नाणावटी अहमदाबादच्या राष्ट्रीय गुजराती विद्यापीठांतील

कार्यकर्ते असून आचार्य कालेलकर यांच्या तालिमीत तयार झालेले होते. चक्रेया आध्रप्रातातून आलेला एक हरिजन तरुण होता शारदा चिमनलालभाईची कन्या होती चिमनलालभाई सत्याग्रहाश्रमातील सर्वात जुन्या कार्यकर्त्यांपैकी एक होते सेवाग्रामला आल्यानंतर आश्रमाची व्यवस्था त्यांच्याकडे सोपवण्यात आली, यद्यपि गाधीजी होते तोवर मुख्यतः तेच आश्रमव्यवस्था पाहात असत

आदिनिवास, वापूकुटी व वाकुटीनंतर चौथी कुटी बाधली गेली ती सुरुवातीस जमनाकुटी या नावाने ओळखली जात असे जमनालालजींनी वापूकुटी व वाकुटी यांच्या मध्ये पण मागल्या वाजूस पूर्वेला स्वतःसाठी एक झोपडी बाधली सेवाग्रामला आल्यावर स्वतःसाठी राहावयास घर हवे, असा त्याचा हेतु होता. पण तो हेतु फारसा सफल झाला नाही इटलीचे एक सज्जन गृहस्थ आश्रमात राहावयास आले त्यांनी शांतिदास हे नाव घेतले ते या कुटीत राहू लागले

ती कुटी रिकामी असताना खुद्द गाधीजीही तिचा उपयोग कधी कधी स्वतःसाठी करीत या आश्रमातील त्याचे शेवटचे काही महिने जमनाकुटीतच गेले सन १९४६ च्या उन्हाळ्यात त्यांना जबरदस्त खोकला झाला होता म्हणून डॉक्टरांनी त्यांना या उच्च जोत्याच्या झोपडीत येऊन राहाण्याची शिफारस केली त्याप्रमाणे ते राहिले ता २५ ऑगस्ट १९४६ रोजी ते येथून दिल्लीला व तेथून नोआखालीला रवाना झाले, ते पुन्हा सेवाग्रामला पोचले नाहीत म्हणून त्या झोपडीला नंतर आखिरीनिवास हे नाव देण्यात आले

गाधीजी सेगावला येऊन राहिले तरी महादेवभाई वर्धा येथे मगनवाडीत राहात असत व रोज चर्चाहीन आश्रमाचे दयाल घेऊन सेगावला येत व सायकळी परत जात असत तेव्हा सेगाव येथे टपाल-वचिरी नव्हती महादेवभाई वध्याहून सेवाग्रामला येणाऱ्या पाहुण्यांची व्यवस्था पाहात व मगनवाडीतील ग्रामोद्योग कामावरही नजर ठेवीत पुढे त्याची प्रकृति बिघडली त्यांना रक्तदावाचा आजार लागू झाला तेव्हा त्यांना सेवाग्राम येथेच बोलावून घेणे आवश्यक झाले. प्रथम त्याचा निवास जमनाकुटीत झाला तेथे ते सहकुटुंब राहू लागले.

त्याचा स्वयंपाक स्वतः होता. थोड्या दिवसांनी त्याचेसाठी वेगळे घर बांधून देण्यात आले. ते बापूकुटीच्या उत्तरेस आहे.

पुढे १९४० मध्ये प्यारेलालजी तुळगात गेल्यावर त्याच्या जागी किशोरलालभाईंची नेमणूक झाली त्यांना दमा होता त्याच्याबरोबर त्याच्या पत्नी गोमतीबहेन याही आल्या अर्थात् त्याचेसाठीही स्वतः घर बांधून देण्यात आले. महादेवभाईंच्या घरासमोरच पूर्वेस किशोरलालभाईंचे घर बांधले गेले. त्याच्या प्रकृतीस अनुकूल अशाच पद्धतीने घरबाधणी झाली

आश्रमातील सर्वे मंडळींना संयुक्त-स्वयंपाकघरातच जेवावे लागे तरी महादेवभाई, किशोरलालभाई व पारनेरकरजी यांच्या वाढतीत गांधीजींनी अपवाद केला होता त्यांना आपापल्या घरी जेवण्याची मुभा होती पारनेरकर विधुर होते तरी त्यांच्या वृद्ध मातोश्री त्याचे समवेत राहात कन्या शरद महिलाश्रमात होती गांधीजींनी कुटुंबे आणून आश्रमात वसविली त्याचप्रमाणे त्यांच्या कौटुंबिक जबाबदाऱ्यावाबतही ते जागरूक राहिले. उपरर कन्याचे विवाहही त्यांनी स्वतः करून दिले.

आश्रमात प्रथम लग्नसंस्कार शारदा व विजया यांचे झाले सन १९३९च्या सुरुवातीस दोन्ही विवाह एवढाच केले. गांधीजींनी स्वतः कन्यादान केले. श्री नानाभाई भट यांनी पौरोहित्य केले पेरुच्या यागेंत विधि झाला दोन्ही पक्षाचे वेचळ सात-आठ मधो हजर होते एका दिवसात विधि आटोपला ! प्रेक्षकांना गुडदाणीचा प्रसाद वाटण्यात आला !

त्यानंतर शरद, वनू गांधी, सोनंदरमूबहन, इन्दुमती गुणाजी यांनी लग्ने आश्रमात झाली. वनूची पत्नी आम्ना ही लग्नापूर्वी माही वर्षे आश्रमातच राहून संस्कार घेत होती. आश्रमातच त्यांना याङ्-निदय ठरला व लग्न झाले. याफीच्या कन्या (वृद्धतेक जणो यागेर-च्या होत्या) लग्नानंतर आपापल्या पतीगृह आपल्या गांधी गेल्या.

गुर्याजींच्या चित्रात केरळचे हरिजन गायंवर्ने वेलयुधम् यांना विवाहविधि दागवता आहे. गांधीजी व वस्तुरवा यजमानपृथ्वरीत

आहेत. वाजवळ छोटी आभा वसली आहे परचुरे शास्त्री पीरोहित्य करीत आहेत. वाच्या मागील वाजूस महादेवभाई व प्यारेलालजी दिसत आहेत ता. ६-९-१९४० रोजी हा विवाह झाला.

शिरीन काजी नामक एका मुस्लिम कन्येचा विवाहही गाधीजीनी करून दिला. पण पुढे गाधीजीनी ठरवले की, हरिजन व सवर्ण यांच्यात लग्न झाले तरच आपण आशीर्वाद देऊ तशा प्रकारची एक सोयरीकही ठरली होती. प्रा. रामचंद्र राव यांनी आपली कन्या अर्जुन राव नामक एका हरिजन तरुणास देण्याचे ठरवले गाधीजीनी समति दिली पण लग्नापूर्वी वरास शिक्षण-संस्कार देण्यामाठी दोन वर्षे सेवानाम आश्रमात ठेवून घेतले. दुर्दैवाने त्याच्या विवाहसमयी आशीर्वाद देण्यास गाधीजी राहिले नाहीत तेव्हा श्री ठक्करबापा यांनी सेवानाम येथे हजर राहून वधूवराचा विवाह लावला व आशीर्वाद दिला !

याप्रमाणे आश्रमात ब्रह्मचर्याची प्रतिष्ठापना केली असताना देखील गृहस्थाश्रमाचे द्वार काही लायक गरजूंना उघडे करून दिले जात होते. आश्रमात विवाहितानीही ब्रह्मचर्य पाळले पाहिजे असा दण्डक होता. ज्यांना गृहस्थाश्रमी जीवन पसत असे त्यांना आश्रमाच्या बाहेर पाठवले जाई अगर आश्रमाच्या आसपास त्यांचेसाठी स्वतंत्र सोय करून दिली जाई. मानवी मर्यादांचे भान गाधीजी कधीही विसरले नाहीत ! जे स्त्रीपुरुष त्यांना सोडू इच्छित नव्हते, तथापि त्यांची सर्वच व्रते पाळू शकत नव्हते, त्यांना त्यांनी आपल्या सूर्यमंडळात आपल्या भोवती फिरणारे ग्रह बनविले, पण कक्षेच्या बाहेर जाऊ दिले नाही !

नद्या, ओढे, नाले मिळति समभावे जलधिला ।

या विशाल कुटुंबाला सोवत वागविण्यात गाधीजींना निरतिशय आनंद वाटत असे ।

१९ खेड्यांत भारतदर्शन

जो उत्तम गुणें शोभला । तोचि पुरुष महा भला ।
कित्येक लोक तयाला । शोधीत फिरती ॥

—दासबोध

गाधीजीचे नाव त्रिखडात गाजत होते. आशिया, आफ्रिका, यूरोप व अमेरिका या सर्वच खंडातून नाना धर्मांचे, नाना वर्णांचे, व नाना दर्जाचे स्त्रीपुरुष त्याचे भेटीस येत असत. कोणी भेट घेऊन, सुख-संवाद करून, समाधान पावून परत जात, तर कित्येक जण आत्ममात काही काळ राहून त्याचा सत्संग मिळवून परत जात असत. इंग्लंड-मधील प्रसिद्ध उमराव लॉर्ड लोधियन यांनी गाधीजींना पत्र पाठवून भेटीची इच्छा व्यक्त केली. त्यांना मुबईत भेट देऊन सतोप देणे गाधीजींना शक्य होते, पण मुबईत त्यांना खऱ्या भारताचे दर्शन होणार नाही व चुकीचे भारतदर्शन घेऊन ते परत स्वदेशी जातील असे गाधीजींना वाटले व म्हणून त्यांनी लॉर्डसाहेबाना कळविले, की त्यांनी सेवाग्रामला येऊन आपली भेट घ्यावी. लॉर्ड लोधियन या गोष्टीस कबूल झाले व तसे त्यांनी गाधीजींना कळविले सन १९४०च्या उन्हाळ्यात ते सेवाग्रामला आले गाधीजींनी जमनालालजींना कळविले की, लॉर्डसाहेबाना वर्ध्याहून बैलगाडीत वसवून सेवाग्रामला आणावे. जमनालालजींना सकोच वाटला पण गाधीजींची आज्ञा मानणेच भाग होतें. आत्ममात पोचल्यावर लॉर्ड लोधियन व जमनालालजी बैलगाडीतून खाली उतरले तेव्हा गाधीजींनी प्रार्थनाभूमीवर लॉर्डसाहेबाचे स्वागत केले त्याच्या राहाण्याची व्यवस्था आखिरी-निवासमध्ये करण्यात आली स्वतः गाधीजींनी आपल्या देखरेखीखाली त्याचेसाठी सर्वप्रकारच्या सोयी करून ठेवल्या होत्या. जेवताना ते पक्तींत बसत असत व गाधीजी त्यांना स्वतः जवळच बसवून घेऊन आपल्या हाताने

१९ खेड्यांत भारतदर्शन

जो उत्तम गुणें शोभला । तोचि पुरुष महा भला ।
कित्येक लोक तयाला । शोधित फिरती ॥

—दासबोध

गांधीजींचे नाव त्रिखंडात गाजत होते. आशिया, आफ्रिका, यूरोप व अमेरिका या सर्वच खंडातून नाना धर्मांचे, नाना वर्णांचे, व नाना दर्जाचे स्त्रीपुरुष त्याचे भेटीस येत असत. कोणी भेट घेऊन, मुख-संवाद करून, समाधान पावून परत जात, तर कित्येक जण आश्रमात काही काळ राहून त्याचा सत्संग मिळवून परत जात असत. इंग्लंड-मधील प्रसिद्ध उमराव लॉर्ड लोथियन यांनी गांधीजींना पत्र पाठवून भेटीची इच्छा व्यक्त केली. त्यांना मुबईत भेट देऊन सतोष देणे गांधीजींना शक्य होते, पण मुबईत त्यांना खऱ्या भारताचे दर्शन होणार नाही व चुकीचे भारतदर्शन घेऊन ते परत स्वदेशी जातील असे गांधीजींना वाटले व म्हणून त्यांनी लॉर्डसाहेबाना कळविले, की त्यांनी सेवाग्रामला येऊन आपली भेट घ्यावी. लॉर्ड लोथियन या गोष्टीस वचूळ झाले व तसे त्यांनी गांधीजींना कळविले सन १९४०च्या उन्हाळ्यात ते सेवाग्रामला आले गांधीजींनी जमनालालजींना कळविले की, लॉर्डसाहेबाना वर्ध्याहून बैलगाडीत बसवून सेवाग्रामला आणावे. जमनालालजींना सकोच वाटला पण गांधीजींची आज्ञा मानणेच भाग होते. आश्रमात पोचल्यावर लॉर्ड लोथियन व जमनालालजी बैलगाडीतून खाली उतरले तेव्हा गांधीजींनी प्रार्थनाभूमीवर लॉर्डसाहेबाचे स्वागत केले त्याच्या राहाण्याची व्यवस्था आखिरी-निवासमध्ये करण्यात आली स्वतः गांधीजींनी आपल्या देखरेखीखाली त्याचेसाठी सर्वप्रकारच्या सोयी करून ठेवल्या होत्या. जेवताना ते पक्तीत बसत असत व गांधीजी त्यांना स्वतः जवळच बसवून घेऊन आपल्या हाताने

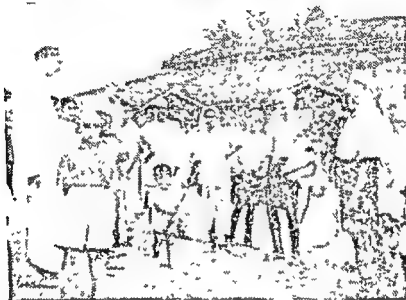
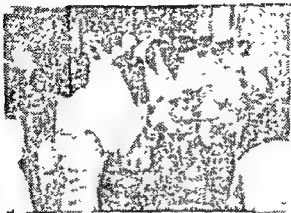
वाढीत, त्यांना काय हवे-नको त्याची चौकशी करीत लॉर्ड लोधियन आश्रमात तीन दिवस राहिले ते सर्वांशी मिसळून गेले. त्यांना गांधीजीच्या सान्निध्यात आश्रमातील जीवन फार आवडले ! “माझ्या संबंध जीवनात हे तीन दिवस जसे शांतीत गेले तसे कधीही कुठेही गेले नाहीत, असा एकान्तवास मला कधीच लाभला नाही, येथे मला अपार शांतीचा अनुभव मिळाला ! ” असे उद्गार त्यांनी काढले.

प्रारंभीच्या चित्रात एका खाटेवर गांधीजी व लॉर्ड लोधियन एकत्र वसून सुखसंवाद करीत आहेत आपण ज्या जनतेचे प्रतिनिधि आहो, ती जनता देशात कोठे व कशी वसते, ते लॉर्डसाहेबाना दाखविण्यासाठीच गांधीजींनी त्यांना सेवाग्रामला बोलावले होते. खरा भारत कोणता ते त्यांनी पाहून घेतले जे इंग्रज शहरातून फिरत व तेथेच मुक्काम करीत त्यांना देशाचे खरे चित्र दिसत नसे. खेड्यात पोचल्या-शिवाय खरा भारत दिसणे शक्यच नाही म्हणून लॉर्ड लोधियन खेड्यात गेले व तेथे तीन दिवस राहिले त्यामुळे त्यांना ख-या जनतेचे दर्शन झाले.

ही गांधीजींची दृष्टि झाली लॉर्ड लोधियन यांना जो आनंद मिळाला व जो शांति प्राप्त झाली ती ते गांधीजींच्या अनुपस्थितीत एखाद्या भारतीय खेड्यात वसून मिळवू शकले असते असे म्हणता येत नाही. स्वतः गांधीजींना खेड्यात वसलेल्या त्या आपल्या आश्रमात राहून शांति व जीवनानंद मिळत त्यामुळे ते तेथेच राहाण्याचा आग्रह धरीत. त्यांच्या मनात ऐहिक उपभोगावद्दल पूर्ण विरक्ति होती. म्हणूनच ते आपल्या परिस्थितीत तटस्थ राहू शकत या जगात आपल्या मांशकीची एकही वस्तु नाही, असे त्यांनी आपल्या मृत्युपत्रात पहिलेच वाक्य लिहिले होते. जो आनंद लोभ-मोह-जनित असतो, तो खरा आनंद असूच शकत नाही. शहराच्या बाहेर सृष्टीचे काम-रूप दिसून येते. तिची विविधताही अनंत असते. त्या कामरूपिणी सृष्टीशी सादात्म्य पावणे विरक्त आणि म्हणूनच तटस्थ चित्ताला सहज साधते. म्हणूनच असा मनुष्य जीवनातील सर्वेच प्रसंगांत अलिप्त-

पणे रससेवन करू शकतो तो कधीच जीवनविमुख होत नाही अशा पुरुषाची बुद्धिही कुशाग्र होते तो जगात राहून प्रसन्नपणे आणि अदम्य उत्साहाने कर्माचा पाऊस पाडीत असतो, तरी देखील कधी थात व कलान्त होत नाही अशा पुरुषाचा सहवास माणसे शोधीत असतात

लॉर्ड लोघियन याची रवानगी देखील बेलगाडीतूनच झाली !

२० गोपुत्राचा महोत्सव

अवघा आणिला परिवार । गोपी गोपाळांचा भार ॥

— तुकाराम

महाराष्ट्रात 'पोळा' हा एक विशेष प्रकारचा सण आहे. कोठे कोठे त्याला 'बेंदूर' असेही म्हणतात. हा सण पावसाळ्यात येतो. भारताची प्राचीन संस्कृति कृषि-प्रधान असल्यामुळे वरेचसे सण शेतीच्या भोवताले आहेत. बैल हे शेतीच्या मुख्य साधनांपैकी एक आहे — जिवंत साधन आहे ! प्राचीन काळी एखाद्या पुरुषाचे श्रेष्ठत्व सुचवावयाचे असल्यास त्याला 'पुरुषर्षभ' — पुरुषातील ऋषभ (बैल) — असे आदराने व कौतुकाने उल्लेखित बैलाच्या शक्तीवर शेती चाले, धान्य पिके आणि मानवाचे प्राण तर अन्नावर अवलंबून ! त्यामुळे बैलाची पूजा होऊ लागली. त्याच्यासाठी सण उजविण्यात येऊ लागला त्या दिवशी म्हणजे पोळ्याच्या दिवशी बैलाकडून कामे करून घेत नाहीत त्यांना स्नान घालून स्वच्छ करतात. त्याची पूजा करून त्यांना पुरण-पोळ्या खाऊ घालतात व सायकाळ होण्यापूर्वी त्यांना सजवून, नटवून, वाघें वाजवीत त्याची गावातून मिरवणूक काढतात.

सेवाग्राम आश्रमात गोशाळा होती व शेतीही होती. त्यामुळे वार्षिक गोपूजा व बैलपूजा याचे सण नेमाने उजवले जात. गाधीजी या उत्सवात सामील होत व आश्रमातील स्त्रिया, मुले व पुरुष यांसह आनंद करीत.

समोरचे तीन फोटो अशा उत्सवाचे आहेत. वेगवेगळ्या वर्षी झालेल्या या उत्सवात गाधीजींनी उत्साहाने भाग घेतला होता. कोणत्याही सणप्रसंगी मुले हीच उत्सवमूर्ति असतात ! या चित्रातही त्यांचाच तन्मय आनंद बोलका झालेला दिसून येतो !

*

*

*

सेवाग्राम खेड्यात पुष्कळ गाई होत्या गाई चागल्या जातिवत व पुष्ट असल्या तर बैलाची निपजही चागली होते गाय ही बैल व शेती या दोहोची माता आहे, पर्यायाने मानवाची माता आहे बैलाची केवळ पूजा करूनच त्याच्या ऋणातून मुक्त होण्याचा विचार गाधीजींनी केला नाही गाई-बैलाची सुधारणा करण्याचा महाप्रयत्न त्यांनी केला. हिंदुसमाज गोपूजक खरा पण तो गाईची हेळसांड करीत असे खेड्यातील लोक गाईपासून शेण व बैल मिळावे एवढ्यापुरतीच गाईची जोपासना करीत त्याचे दूध वाढविण्याचा विचार त्यांनी केलाच नाही दुधासाठी ते म्हेशी पाळीत

गाधीजींनी गावातील सर्व गाईचे दूध आश्रमातर्फे विकत घेण्याचे ठरवले सर्वांना पुरवठा झाल्यावर जे शिल्लक राही त्याचे तूप बनवून ते शहरातून विकले जाई ताक खेड्यातील लोकाना फुकट वाटले जाई दुधातून मलाई काढून घेऊन ते दूध गरम केले जाई व सेवाग्राम खेड्यातील शाळेतील मुलाना रोज गुळावरोबर प्यावयास दिले जाई अर्थात् मुले आश्रमात येऊन ते पीत असत

पुढे पारनेरकरानी हे काम आणखी वाढविले शेजारच्या गावातूनही दूध गोळा करण्याचा प्रघात त्यांनी पाडला दुधातील तूप-सत्वाचे प्रमाण शास्त्रीय पद्धतीने तपासले जाई व गाईच्या मालकाना गाईसाठी सकस खुराक दिला जाई यातून पुढे सहकारी तत्त्वावर गोशाळा सघटित झाली सात वर्षे ही व्यवस्था चालू राहिली नंतर नियम कडक केल्यामुळे दोन वर्षे ती व्यवस्था बंद पडली त्यानंतर हिंदुस्तानी तालीमी सघाच्या वतीने श्री शांताबाई नारूळकर यांनी तिचे पुनरुज्जीवन केले. तेव्हापासून स्यानिक गाई व बैल त्याचप्रमाणे गुराखी याची परिस्थिति खूप सुधारली ।

आजकाल शेतात ट्रॅक्टरने नागरटी करण्याची प्रथा वाढत आहे गाधीजींना हे मान्य नव्हते माणसे यनाची गुलाम बनू नयेत, यथे त्याच्या ताब्यात असावी, यन्नामुळे माणसे बेकार बन नयेत असे त्याचे मत होते त्याचप्रमाणे ट्रॅक्टर बैलाच्या मुळावर येईल हे जाणून

त्यानी ट्रॅक्टरच्या वापरास विरोध केला होता. त्याचे मत शास्त्रीय होते. अनुभवाने सिद्ध झाले आहे की सतत ट्रॅक्टरचा उपयोग केल्यास जमिनीचा सुपीकपणा कमी होत जातो. बैलाच्या मदतीने जमीन नागरल्यास तिचा कस कायम राहातो, शिवाय त्याच्या शेणापासून सेन्द्रिय खत मिळते तो विशेष फायदा !

सेवाग्राम खेड्यांत पुष्कळ गाई होत्या. गाई चागल्या जातिवंत व पुष्ट असल्या तर बैलाची निपजही चागली होते. गाय ही बैल व शेती या दोहोची माता आहे, पर्यायाने मानवाची माता आहे. बैलाची केवळ पूजा करूनच त्याच्या ऋणातून मुक्त होण्याचा विचार गाधीजीनी केला नाही. गाई-बैलाची सुधारणा करण्याचा महाप्रयत्न त्यांनी केला. हिंदुसमाज गोपूजक खरा पण तो गाईची हेळसांड करीत असे. खेड्यातील लोक गाईपासून शेण व बैल मिळावे एवढ्यापुरतीच गाईची जोपासना करीत. त्याचे दूध वाढविण्याचा विचार त्यांनी केलाच नाही. दुधासाठी ते म्हैशी पाळीत.

गाधीजींनी गावातील सर्व गाईचे दूध आश्रमातर्फे विकत घेण्याचे ठरवले. सर्वांना पुरवठा झाल्यावर जे शिल्लक राही त्याचे तूप बनवून ते शहरातून विकले जाई. ताक खेड्यातील लोकांना फुकट वाटले जाई. दुधातून मलाई काढून घेऊन ते दूध गरम केले जाई व सेवाग्राम खेड्यातील घाळेंतील मुलाना रोज गुळाबरोबर प्यावयास दिले जाई. अर्थात् मुले आश्रमात येऊन ते पीत असत.

पुढे पारनेरकरानी हे काम आणखी वाढविले. शेजारच्या गावातूनही दूध गोळा करण्याचा प्रघात त्यांनी पाडला. दुधातील तूप-सत्वाचे प्रमाण शास्त्रीय पद्धतीने तपासले जाई व गाईच्या मालकाना गाईसाठी सकस खुराक दिला जाई. यातून पुढे सहकारी तत्त्वावर गोशाळा संघटित झाली. सात वर्षे ही व्यवस्था चालू राहिली. नंतर नियम कडक केल्यामुळे दोन वर्षे ती व्यवस्था बंद पडली. त्यानंतर हिंदुस्तानी तालीमी सघाच्या वतीने श्री शाताबाई नारूळकर यांनी तिचे पुनरुज्जीवन केले. तेव्हापासून स्थानिक गाई व बैल त्याचप्रमाणे गुराखी याची परिस्थिति खूप सुधारली !

आजकाल शेतांत ट्रॅक्टरने नागरटी करण्याची प्रथा वाढत आहे. गाधीजींना हे मान्य नव्हते. माणसे यंत्राची गुलाम बनू नयेत, यंत्रे त्याच्या ताब्यात असावी, यंत्रामुळे माणसे बेकार बनू नयेत असे त्याचे मत होते. त्याचप्रमाणे ट्रॅक्टर बैलाच्या मुळावर येईल हें जाणून

२१ गोवंश विस्तार

स्वानंदाचे तारों धूप दीप पंचारती वो ।
ओवाळिली माता विठाबाई पंचभूर्ती वो ॥

— तुकाराम

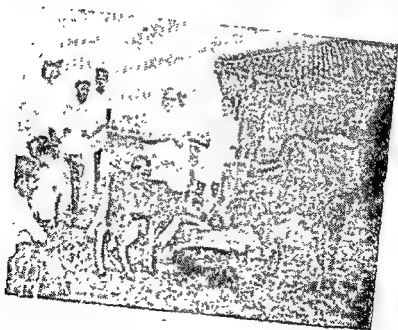
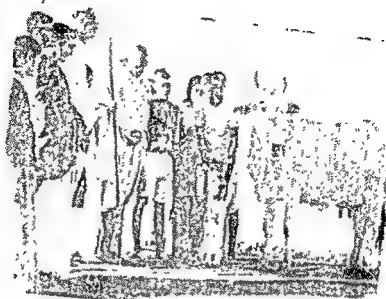
गाधीजीच्या अर्धांगी माता कस्तुरबा या भक्तवृत्तीच्या होत्या गाधीजीची भक्ति शास्त्रीय होती, समाजाशी ओतप्रोत झाली होती तिचे लक्ष्य जनता-जनार्दन होते हृदयातील भक्ति मनातील विचाराना प्रेरणा देई. विचार वाणी व कृति यात प्रकट होत व त्यातून सारी शक्ति जनतेचे कल्याण करण्यात खर्च होई । या उलट कस्तुरबाची भक्ति सगुण उपासनेची द्योतक होती त्याच्यावर परंपरेचे सस्कार होते. सारे सण, सारी व्रते त्यांना माहीत होती. गाधीजींना आपली एकादश व्रते जितकी प्रिय होती, तितकीच कस्तुरबांना आपली परंपरागत व्रते प्रिय होती ती त्या कधी सोडीत नसत त्या निमित्ताने आश्रमातील मडळीनाही प्रसाद मिळत असे

गाधीजींच्या गोभक्तीतून गोसेवासघाची स्थापना झाली गाईची सुधारणा झाली, पशु व मानव दोघाचाही फायदा झाला गोपूजेची शास्त्रीय भीमासा करण्यात आली तेव्हा गोपालन हे एक जीवनकर्तव्य असल्याचे समाजाच्या लक्षात येऊं लागले पण कस्तुरबांना 'बोरचोय' (श्रावणातील चतुर्थी) येताच गोपूजेची आठवण होई व त्या बलवत्सिंहाना सागत, "मला आज गोपूजा करायची आहे एक चागली गाय सवत्स घेऊन ये " त्याप्रमाणे 'देवकी' गाय सवत्स पुढें आणून उभी करण्यात येई व वा पूजासाहित्य घेऊन तिची पूजा करीत

समोरच्या चित्रात कस्तुरबा गोपूजेसाठी सिद्ध झालेल्या दिसत आहेत.

दुसऱ्या चित्रात एक पुष्ट गोमाता आपल्या दोन तासाच्या वासरासह उभी आहे. गाधीजी आपल्या परिवारासह तिचे निरीक्षण

२१ गोवंश विस्तार

स्वानंदाचे ताटीं धूप दीप पंचारती वो ।

ओवाळिली माता विठाबाई पंचभूती वो ॥

— तुकाराम

गाधीजीच्या अर्धांगी माता कस्तुरबा या भक्तवृत्तीच्या होत्या गाधीजीची भक्ति शास्त्रीय होती, समाजाशी ओतप्रोत झाली होती तिचे लक्ष्य जनता-जनार्दन होते हृदयातील भक्ति मनातील विचाराना प्रेरणा देई विचार वाणी व कृति यात प्रकट होत व त्यातून सारी शक्ति जनतेचे कल्याण करण्यात खर्च होई । या उलट कस्तुरबाची भक्ति सगुण उपासनेची द्योतक होती त्याच्यावर परपरेचे सस्कार होते. सारे सण, सारी व्रते त्यांना माहीत होती. गाधीजींना आपली एकादश व्रते जितकी प्रिय होती, तितकीच कस्तुरबांना आपली परंपरागत व्रते प्रिय होती ती त्या कधी सोडीत नसत त्या निमित्ताने आश्रमातील मडळीनाही प्रसाद मिळत असे

गाधीजींच्या गोभक्तीतून गोसेवासघाची स्थापना झाली गाईची सुधारणा झाली, पशु व मानव दोघाचाही फायदा झाला गोपूजेची शास्त्रीय भीमासा करण्यात आली तेव्हा गोपालन हे एक जीवनकर्तव्य असल्याचे समाजाच्या लक्षात येऊ लागले पण कस्तुरबांना 'बोरचोथ' (श्रावणातील चतुर्थी) येताच गोपूजेची आठवण होई व त्या बलवत्-सिंहाना सागत, "मला आज गोपूजा करायची आहे एक चांगली गाय सवत्स घेऊन ये " त्याप्रमाणे 'देवकी' गाय सवत्स पुढे आणून उभी करण्यात येई व वा पूजासाहित्य घेऊन तिची पूजा करीत

समोरच्या चित्रात कस्तुरबा गोपूजेसाठी सिद्ध झालेल्या दिसत आहेत

दुसऱ्या चित्रात एक पुष्ट गोमाता आपल्या दोन तासाच्या वासरासह उभी आहे गाधीजी आपल्या परिवारासह तिचे निरीक्षण

करीत आहेत पाळीव जनावरांचे आरोग्य, पुष्टि व तुष्टि याकडे त्याचे लक्ष असे गीतेच्या अनुशासनाप्रमाणे वैश्याचा धर्म “कृपि गोरक्ष्य-वाणिज्यम्” हा आहे गांधीजी वैश्य होते त्यांनी शास्त्रविहित स्वधर्म मनापासून पाळला ! कस्तुरबा पुराणाचा शब्दार्थ पकडून गोमातेची पूजा करून तिला ओवाळीत होत्या, तर गांधीजी भूतमानातील इश्वरी विभूति उत्कर्षाने प्रकट व्हावी व तिच्यापासून समाजाचे भले व्हावे, परस्परांचे रक्षण करून सर्वांचेच श्रेय व्हावे, व अशा उपासनेतून शेवटी अहकाराचा महदानंदात – परब्रह्मात – लय करावा या उद्देशाने गोपूजा करीत होते याप्रमाणे त्या लोकविलक्षण दपतीने जीवनातील प्राचीन व अर्वाचीन दोन्ही संस्कृति सांभाळल्या !

आश्रमात व गावात गाईंची संख्या वाढली तेव्हा गोचरभूमि वाढवण्याच्या दृष्टीने मोठ्या नाल्याजवळील बन नावाचे शेत खरेदी करण्यात आले जमनालालजींची शेती तर आश्रमाने घेतलीच शिवाय नवीन शेतेही विकत घेतली गाईवैल व शेतजमीन याचा अविनाभाव सबंध आहे ! नंतर नवीन मोठी व पक्की गोशाळा बांधण्यात आली व तिला जोडून पक्के दूधघर तयार झाले आश्रमाचा विस्तार होत गेला, तालीमी सव, कस्तुरबा हंगालय, खादी केन्द्र आदि संस्था निर्माण झाल्यावर माणसे वाढली, मुले वाढली त्यामुळे दुधाची गरजही अतोनात वाढली !

२२ या देवी शक्तिरूपेण---

भूर्तो देव म्हणोनि भेटतो या जना । नाहीं हे भावना नरनारी ॥
जाणे भाव पांडुरंग अंतरांचा । नलगे द्यावा साचा परिहार ॥
दयेसाठीं केला उपाधि पसारा । जड जीवा तारा नाव कथा ॥
तुका म्हणे नाहीं पडत उपवास । फिरतसे आस धरोनिया ॥

गाधीजीचे परमप्रिय गीत “वैष्णवजन” - लक्षणे सांगणारे -
त्यात एक ओळ अशी आहे -

समदृष्टी ने तृष्णा त्यागी परस्त्री जेने मात रे ।

गाधीजीचे हृदय समाजाशी इतके एकरूप झाले होते की, स्त्री व पुरुष यांच्यातील भेदभावाचे वधन त्याच्यापुरते तुटून गेले होते । त्याच्यात आसकित अथवा तृष्णा नव्हती त्यामुळे ते समदृष्टि झाले होते पुढे पुढे ते आपल्या पत्नीलाही ‘वा’ म्हणून संबोधू लागले होते स्त्री-दाक्षिण्याचे याहून उदात्तर उदाहरण दुसरे कोणते असेल ? स्वामी रामकृष्ण परमहंस यानाही आपल्या पत्नीमध्ये कालीमातेचे दर्शन होत असे गाधीजी सेवाग्रामला जाऊन वसले तेव्हा त्याची साठी उलटून सत्तरी जवळ आली होती त्यामुळे स्त्रीमात्र त्यांना मुली व भगिनी-सारख्या वाटत स्त्रियातील विशिष्ट गुणाचे वर्णन श्रीमद्भगवद्गीतेच्या दहाव्या अध्यायात आले आहे -

कीर्तिः श्रीर्वाच नारीणा स्मृतिर्मेधा धृतिः क्षमा ।

हे सप्तगुण स्त्रियात आहेत पण ते कुटुंबाच्या संकुचित वधनात अडकून पडले आहेत म्हणून त्याची वाढ होत नाही. स्त्रिया ‘वसुधैव कुटुंबकम्’ या वृत्तीने समाजात वावरू लागतील तर त्यांच्यातील हे गुण व शक्ति तर वाढतीलच पण समाजातील वातावरण शुद्ध होईल, राजकीय क्षेत्रात स्त्रियांनी प्रवेश केला तर ते क्षेत्रही शुद्ध होईल, अशी गाधीजी-ची श्रद्धा होती.

करीत आहेत पाळीव जनावरांचे आरोग्य, पुष्टि व तुष्टि याकडे त्याचे लक्ष असे गीतेच्या अनुशासनाप्रमाणे वैश्याचा धर्म “कृषि गोरक्ष्य-वाणिज्यम्” हा आहे गाधीजी वैश्य होते त्यांनी शास्त्रविहित स्वधर्म मनापासून पाळला । कस्तुरबा पुराणाचा शब्दार्थ पकडून गोमातेची पूजा करून तिला ओवाळीत होत्या, तर गाधीजी भूतमानातील ईश्वरी विभूति उत्कपनि प्रकट व्हावी व तिच्यापासून समाजाचे भले व्हावे, परस्परांचे रक्षण करून सर्वांचेच श्रेय व्हावे, व अशा उपासनेतून शेवटी अहकाराचा महदानंदात — परब्रह्मात — लय करावा या उद्देशाने गोपूजा करीत होते याप्रमाणे त्या लोकविलक्षण दपतीने जीवनातील प्राचीन व अर्वाचीन दोन्ही संस्कृति सांभाळल्या ।

आश्रमात व गावात गाईंची संख्या वाढली तेव्हा गोचरभूमि वाढवण्याच्या दृष्टीने मोठ्या नाल्याजवळील वन नावाचे शेत खरेदी करण्यात आले जमनालालजीची शेती तर आश्रमाने घेतलीच शिवाय नवीन शेतेही विकत घेतली गाईंवेळ व शेतजमीन याचा अविनाभाव सद्ध आहे । नंतर नवीन मोठी व पक्की गोशाळा बांधण्यात आली व तिला जोडून पक्के दूधघर तयार झाले आश्रमाचा विस्तार होत गेला, तालीमी सध, कस्तुरबा रुग्णालय, खादी केन्द्र आदि संस्था निर्माण झाल्यावर माणसे वाढली, मुले वाढली त्यामुळे दुधाची गरजही अतोनात वाढली ।

त्यामुळे त्यांनी प्रथमपासून स्त्रियांना सार्वजनिक सेवा-क्षेत्रात प्रवेश करण्यास उत्तेजन दिले. सुरुवात त्यांनी आपल्या गाधीकुटुंबापासून केली. त्याची पत्नी व चुलतसुना आफ्रिकेत असताना तुरुंगात जाऊन आल्या भारतात परत आल्यावर त्यांनी सावरमतीच्या सत्याग्रहाश्रमात स्त्रियांना योग्य सस्कार देऊन कार्यक्षम करण्याचा प्रयत्न केला. आश्रमातील अशिक्षित स्त्रिया देखील चळवळीत शिरल्या; त्यांनी लाठ्या खाल्ल्या, तुरुंगवास भोगला, सेवा केली !

सेवाग्राम येथे आल्यावर स्त्रियांना अधिक संधि मिळत गेली. सुरुवातीस श्री मीराबहन व वा या होत्या. नंतर विजयाबेन पटेल, अमृत्सलामबहन, लीलावतीबहेन, शारदाबहेन, मुन्नालालजीच्या पत्नी कचनबहेन, शांताबाई नारूळकर, जोहराबहेन, डॉ सुशीला नायर, राजकुमारी अमृतकोर, पुष्पाबहेन, आभा चट्टोपाध्याय, रगनायकी, मनु गांधी, देवीबहन, अमलाबहन, उमादेवी, आशादेवी, वीरम्मा, रामप्यारीबहन याप्रमाणे अनेक स्त्रिया सेवाग्रामच्या आश्रमात काही काळ राहून गांधीजीकडून सस्कार घेऊन नंतर आपापल्या स्वतंत्र केन्द्रात जाऊन कामे करू लागल्या. शिवाय पुरुषकार्यकर्त्यांच्या सहचारिणी असत त्या आश्रमात राहून वेळ प्रसंगी सेवा वजावीत. महादेवभाईंच्या पत्नी दुर्गाबहेन, चिमनलालभाईंच्या पत्नी शकरीबहेन, किशोरीलालभाईंच्या पत्नी गोमतीबहेन आदि भगिनींची नावे देता येतील.

विजयाबहेन गुजरातहून आल्या होत्या. प्रारंभी वाच्या कामात मदत करीत. गांधीजींच्या लेखिकेचे कामही त्यांनी काही दिवस केले होते. स १९३९त त्यांचे लग्न झाले, नंतर त्या गेल्या. अमृत्सलामबहेन गांधीजींची वैयक्तिक सेवा करीत असत. सिंध प्रांतात हूर प्रकरण गाजले होते तेव्हा त्यांना गांधीजींनी तिकडे पाठवून हूराना समजावण्याचे काम दिले होते. ते त्यांनी प्रभावी पद्धतीने पार पाडले ! गांधीजी नोआखालीला गेले तेव्हा त्याही तिकडे गेल्या व आपली निर्भयता, सर्व-धर्म-समभाव व असीम त्यागशक्ति यांनी तेथील बहुसंख्य मुस्लीम जमातीस त्यांनी चकित केले !

सुरुवातीच्या चित्रात गांधीजी व त्यांच्या उजव्या हातास जोहराबहेन आणि डाव्या हातास लीलावतीबहेन आहेत. अमृत्सलामबहेन पु. से. ६

त्यामुळे त्यांनी प्रथमपासून स्त्रियांना सार्वजनिक सेवा-क्षेत्रात प्रवेश करण्यास उत्तेजन दिले. सुरुवात त्यांनी आपल्या गांधीकुटुंबा-पासून केली. त्यांची पत्नी व चुलतसुना आफ्रिकेत असताना तुरुंगांत जाऊन आल्या. भारतात परत आल्यावर त्यांनी सावरमतीच्या सत्याग्रहाश्रमात स्त्रियांना योग्य सस्कार देऊन कार्यक्षम करण्याचा प्रयत्न केला. आश्रमातील अशिक्षित स्त्रिया देखील चळवळीत गिरल्या; त्यांनी लाठ्या खाल्ल्या, तुरुंगवास भोगला, सेवा केली !

सेवाग्राम येथे आल्यावर स्त्रियांना अधिक संधि मिळत गेली. सुरुवातीस श्री मीराबहन व दा या होत्या. नंतर विजयाबेन पटेल, अमृतुस्सलामबहन, लीलावतीबहेन, शारदाबहेन, मुन्नालालजीच्या पत्नी कचनबहेन, शांताबाई नारूळकर, जोहराबहेन, डॉ सुशीला नायर, राजकुमारी अमृतकौर, पुष्पाबहेन, आभा चट्टोपाध्याय, रगनायकी, मनु गांधी, देवीबहन, अमलाबहन, उमादेवी, आशादेवी, वीरम्मा, राम-प्यारीबहन याप्रमाणे अनेक स्त्रिया सेवाग्रामच्या आश्रमात काही काळ राहून गांधीजींकडून संस्कार घेऊन नंतर आपापल्या स्वतंत्र केन्द्रात जाऊन कामे करू लागल्या. शिवाय पुरुषकार्यकर्त्यांच्या सहचारिणी असत. त्या आश्रमात राहून वेळ प्रसंगी सेवा वजावीत महादेवभाईंच्या पत्नी दुर्गाबहेन, चिमनलालभाईंच्या पत्नी शकरीबहेन, किशोरीलाल-भाईंच्या पत्नी गोमतीबहेन आदि भगिनींची नावे देता येतील.

विजयाबहेन गुजरातहून आल्या होत्या. प्रारंभी वाच्या कामात मदत करीत गांधीजींच्या लेखिकेचे कामही त्यांनी काही दिवस केले होते. स १९३९त त्यांचे लग्न झाले, नंतर त्या गेल्या. अमृतुस्सलामबहेन गांधीजींची वैयक्तिक सेवा करीत असत. सिंध प्रांतात हूर प्रकरण गाजले होते तेव्हा त्यांना गांधीजींनी तिकडे पाठवून हूराना समजावण्याचे काम दिले होते. ते त्यांनी प्रभावी पद्धतीने पार पाडले ! गांधीजी नोआखालीला गेले तेव्हा त्याही तिकडे गेल्या व आपली निर्भयता, सर्व-धर्म-समभाव व असौम त्यागशक्ति यांनी तेथील बहुसंख्य मुस्लीम जमातीस त्यांनी चकित केले !

सुरुवातीच्या चित्रात गांधीजी व त्यांच्या उजव्या हातास जोहरा-बहेन आणि डाव्या हातास लीलावतीबहेन आहेत. अमृतुस्सलामबहेन पु. से. ६

यानी गुजरातेत चरखाप्रचाराचे उत्तम कार्य केले । सन १९४०च्या सुमारास त्यानी साबरमतीहून एका नवविवाहित मुसलमान जोडप्यास सेवाग्राम आश्रमात आणले. श्री अकबरभाई आपली विवि जोहरा-वहेन हिचेसह पाच वर्षे सेवाग्रामच्या आश्रमात राहिले जोहरावहेननी कस्तुरबा ट्रस्ट तर्फे परिचारिकेचा शिक्षण-क्रम पुरा केला नंतर ती दोघे उत्तर गुजरातमध्ये एका खेड्यात राहून ग्रामसेवा करू लागली.

लीलावतीवहेन पूर्वी साबरमतीच्या सत्याग्रहाश्रमात होत्या. १९३० ते १९३४ पर्यंत त्या चळवळीत होत्या व म्हणून तुरुंगातही गेल्या होत्या त्याचे गुजराती शिक्षण झाले होते, पण त्यांना समाधान नव्हते. त्यांना इंग्रजी शिकण्याची उत्कट इच्छा होती सन १९३४ नंतर त्या काही काळ राजकोट येथे होत्या तेथे त्यांना समाधान मिळाले नाही म्हणून त्या सेवाग्रामला आल्या गाधीजीनी त्याचेकडे संयुक्त स्वयंपाकघर सोपवले पण त्यांना आपल्या धाकट्या भावाबद्दल चिंता वाढत असे. त्यांना चिंतामुक्त करण्याच्या हेतूने गाधीजीनी त्याला आश्रमात बोलावून घेतले. त्याला प्रथम आश्रमात काम दिले; नंतर भगनवाडीत शिकावयास ठेवले तो पुढे टिकला नाही खुद्द लीलावतीवहेननाही इंग्रजी शिकण्याची उत्कठा असल्यामुळे त्यांना मुंबईत ठेवून मदतीसाठी त्याच्या जातीतून छात्रवृत्ति मिळण्याची व्यवस्था गाधीजीनी केली त्या पुढे मॅट्रिकची परीक्षा उत्तीर्ण झाल्या व नंतर एम् बी एस् होऊन व्यवसाय करू लागल्या

अमलावहन या जर्मन ज्यू होत्या नाझी जर्मनीच्या काळात त्या पळून येथे आल्या होत्या. उमादेवी या पोलंडच्या होत्या महायुद्धात पोलंडवर आक्रमण झाले तेव्हा त्या स्वदेशी गेल्या शारदावहेन या चिमनलालभाईच्या मॅट्रिक पास झालेल्या कन्या । गाधीजीजवळ राहून त्या किरकोळ कामे करीत. त्याची प्रकृति लहानपणापासून नाजूक व अशक्त होती सन १९३९ साली त्याचाही विवाह होऊन त्या पतीबरोबर मुरतेस गेल्या. सातावाई नाळकर या मुशिक्षित भगिनी होत्या; विलायतेत राहून शिक्षण घेऊन आल्या होत्या. हिंदुस्तानी तालीमी सध्याचे काम वाढू लागले तेव्हा अनेक स्त्रीपुरुष वार्यवर्ते त्या संस्थेत गोळा झाले त्यापैकीच एक सातावाई या होत्या. गाधीजीच्या

सागण्यावरून त्या सेवाग्राम खेड्यात ग्रामसेविका म्हणून जाऊन राहिल्या. सन १९४५ पासून सुमारे चार वर्षे तेथेच राहून त्यांनी —कोणाची मदत नसता— एकटे राहून त्या खेड्यात विलक्षण सुधारणा करून दाखवली ! तेथे शाळा सुरू केली, खादीचे उत्पादन होऊ लागले, नीराकेन्द्र सुरू झाले ग्राम आरोग्य केन्द्र, सहकारी गोशाळा, ग्रामसफाई, न्यायपचायत, ग्रामपचायत, सहकारी वस्ती, सहकारी दुकान वगैरे पुष्कळ संस्था स्थापन करून त्यांनी गावाचे रूपच बदलून टाकले ! रगनायकीवहन या मद्रासकडच्या होत्या आश्रमात मधून मधून येऊन राहात असत गांधीजींना त्या आपल्या जन्मदात्या पित्याप्रमाणे मानीत असत. देवीवहन मुंबईच्या होत्या त्याच्याही अडचणी गांधीजींनी दूर केल्या सन १९४२ पूर्वी पंजाबच्या रामप्यारीवहन सेवाग्रामला मधून मधून येऊन राहात असत पाचसात पोळ्या एकदमच भाजून घेण्याची सोय असलेला एक मातीचा पेटीवजा 'तदुळ' त्यांनी बनविला होता सेवाग्रामहून एक हरिजन मुलगा आपल्याबरोबर घेऊन त्या पंजाबला परत गेल्या त्याला आपल्या घरी ठेवून घेतले व कताईपिंजाई शिकविण्यासाठी त्याला शिक्षक नेमले !

गांधीजींचे एक नातलग श्री जयमुखलाल गांधी याची सर्वात धाकटी कन्या मनु हिची आई वारल्यावर तिला गांधीजींनी आपल्याकडे बोलावून घेतले कस्तुरबांनी तिला मुलीप्रमाणे सांभाळले पुढे आगाखान महालात कस्तुरबांच्या अखेरच्या आजारात मनूने त्याची सेवा केली त्यानंतर गांधीजींनी तिजवर छन धरले !

धारवाडचे श्री करिअप्पा यांनी एका हरिजन अपग मुलीशी लग्न केले होते गांधीजींनी दोघांनाही जवळ जवळ वर्षभर सेवाग्रामच्या आश्रमात ठेवून घेतले होते नंतर ते आपल्या प्रांतात जाऊन तेथे एक आश्रम चालवू लागले. सन १९४२ च्या चळवळीत त्यांनी आपला एक हात गमावला —तो अर्धा तुटला !

विजयानगरच्या महाराणी देखील वारवार आश्रमात येऊन गांधीजींचा सत्संग मिळवीत असत त्या एक भक्त बाई होत्या

प्यारेलालजींची प्रकृति विधडल्यामुळे त्यांच्या कनिष्ठ भगिनी सुशीला नायर या डॉक्टरची परीक्षा पास झाल्यावर सन १९३७ च्या

अखेरीस आश्रमात येऊन भावाजवळ राहिल्या. त्या आल्यामुळे प्रथम छोट्या प्रमाणावर आखिरी-निवासच्या एका खोलीत दवाखाना सुरू झाला. आश्रमातील पाच व खेड्यातील चार स्त्रीपुरुष व्यक्तींना त्यांनी औपघोषचाराचे चांगले शिक्षण दिले. प्रथम त्या स्थिर झाल्या नव्हत्या. सन १९४४ त कैदेतून सुटून आल्यावर त्या सेवाग्राम आश्रमात स्थिर झाल्या व नंतर दवाखाना आखिरी-निवासमधून विर्लाभवनात (सध्या जेथे आहे तेथे) नेण्यात आला. पुढे त्याचा पुष्कळ विकास झाला.

सन १९३९-४० च्या सुमारास कलकत्त्याचे अमृतलाल चट्टोपाध्याय आपली मुले घेऊन सेवाग्रामला आले त्यांनी जेलरची नोकरी सोडली होती. कुटुंब मोठे असल्यामुळे ते अडचणीत होते. त्याच्या चार मुलांची जबाबदारी गांधीजींनी घेतली व हळू हळू त्याची योग्य व्यवस्था केली. त्यापैकी मुलगी आभा हिचे लग्न पुढे कनु गांधी यांच्याशी झाले तिने शेवटपर्यंत गांधीजीजवळ राहून त्याची सेवा केली.

पुष्पावहेन गुजरातमधून आल्या. सेवाग्रामच्या आश्रमात राहून त्यांनी संस्कार घेतले व नंतर खादी विद्यालयात राहून शिक्षण घेतले. वयास धीस वर्षे पुरी होण्यापूर्वीच त्या गुजरातमधील कस्तुरबा ट्रस्ट तर्फे चालणाऱ्या ग्रामसेविका विद्यालयाच्या गृहमाता बनल्या। नंतर त्यांनी स्वतःच आश्रम स्थापन तो चालविला श्री भणसाळीभाई त्याचे आश्रमात राहिले.

याप्रमाणे मुख्य मुख्य स्त्रोकार्यकर्त्यांचा इतिहास संक्षेपात सांगितला अवलेला शक्तिरूपिणी वनविष्याचे मोठे कौशल्य गांधीजींनी देशाला दाखवून दिले.

२३ चराति चरतो भगः ।*

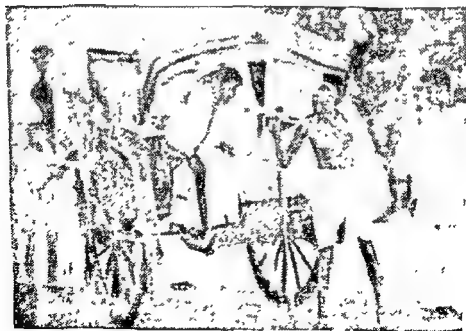
मुखीं विद्या भुज्जीं वीर्यं उदरौ प्रेम साठवे ।

पदीं सेवार्थं संचार वर्णरूपास त्या नमो ॥

— स्तवराज

गाधीजीनी वर्धा येथील मुक्काम उठवून सेगाव खेड्यात तळ ठोकला तेव्हा वर्धा ते सेगाव पक्की सडक नव्हती वर्ध्यापासून टेकडीपर्यंत एक गाडीचा रस्ता होता पण तो आश्रमाशी जोडणे शक्य नव्हते. मध्यें लोकाची शेते होती, त्यामुळे सरळ रस्ता बनविता आला नाही. जमनालालजींच्या पडित जमिनीतून तात्पुरता रस्ता तयार करण्यात आला, जो आज देखील मोडक्यातोडक्या दर्शेत बाग व गोशाला याना दक्षिणेकडून वळसा घालून गेलेला दिसतो सन १९३६च्या एप्रिल-अखेर गाधीजी सेगाव येथे चारपाच दिवस राहून नंतर शरीरस्वास्थ्यासाठी नदी हिरसला रवाना झाले. तेथून ते १५ जूनला वर्ध्यास परतले तोपर्यंत रस्ता तयार झाला होता व तो वनविण्यात मुख्यतः मुद्दालालजींचे श्रम कारणीभूत झाले होते. पुढे याच रस्त्याने वाहनाची सेगावहून वर्ध्यास रहदारी सुरू झाली गाधीजी सेगावला असले तरी मधून-मधून त्यांना वर्ध्यास जावे लागे काँग्रेसच्या कार्यकारी मंडळाच्या बैठकी वर्ध्यास होत, शिक्षण परिषद वर्ध्यास भरली होती, आश्रमातील कोणी माणसे फार आजारी झाल्यास त्यांना वर्धा येथील रुग्णालयात उपचारार्थ पाठवले जाई. अशा प्रसंगी गाधीजींना वर्ध्यास जाऊन यावे लागे कधी जमनालालजींची बेलगाडी तर कधी टागा यात बसून ते जा ये करीत पण स्वतः त्यांना पायी चालत जाणे आवडे. अशा निमित्ताने कार्यकर्त्यांशी सबंध येई व त्यांना वेळही देता येई. पुढील दोन चित्रे सन १९३६ मधील आहेत एका चित्रात

* चालणाऱ्याचे नशीब त्याचे बरोबर चालू लागते

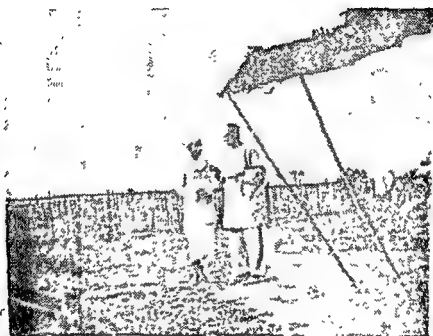

गांधीजींच्या उजव्या वाजूस अण्णासाहेब दास्ताने व डावीकडे भारतन् कुमारप्पा व प्यारेलाल आहेत. आणखीही ग्रामवासी मंडळी सोबत आहे. दुसऱ्या चित्रांत गांधीजी टांग्यांतून उतरले आहेत. टांग्यांत राज-कुमारी अमृतकुंवर दिसत आहेत. त्या अद्याप आश्रमवासी झाल्या नव्हत्या; पण आश्रमवासी होण्यापूर्वी त्या मधून मधून गांधीजींना भेटत व त्यांचीं कामें करीत.

पुढे काँग्रेस मंत्रिमंडळें प्रांतांचा कारभार कसं लागलीं तेव्हां मध्यप्रदेशच्या (त्यावेळीं विदर्भ नागपूरचे आठ जिल्हे मध्यप्रदेशांत प्रविष्ट होते) सरकारने शेतकऱ्यांकडून जमिनी विकत घेऊन यर्धा ते सेवाग्राम पक्की सडक बांधून दिली. त्यामुळें गांधीजींच्या भेंटीस दूर-दूरच्या प्रदेशांतून व परदेशांतून येणाऱ्या लोकांना प्रवास सोपा झाला. सडकेवरून मोटरी घावूं लागल्या ! खेड्यांतील लोकांचीही आयती सोय झाली !

रस्ता कच्चा होता तेव्हां पावसाळ्यांत सर्वत्र चिखल होऊन पायीं चालणें किंवा वाहन चालवणें अशक्य होऊन जाई. पक्की सडक झाल्यामुळें रहदारी बारा महिने निर्येधपणें चालूं लागली. गांधीजींना सकाळ संध्याकाळ फिरण्यासही भरपूर क्षेत्र मिळालें. कार्यकर्त्यांना सोबत घेऊन त्यांना मार्गदर्शन करणें सुलभ झालें !

२४ बादशाहखान

मेरी आबरू से खेलनेवालो,
तेल पानी से मिल नहीं सकता,
आँधियाँ आयें या कि तूफाँ आयें -
मैं हिमालय हूँ हिल नहीं सकता ॥

सन १९३६च्या म्हणजे सेवाग्राम आश्रमाच्या स्थापनेच्या पहिल्याच वर्षी ऑगस्टमध्ये वायव्य सरहद्द प्रांताचे लोकप्रिय पुढारी अबदुल गफ्फारखान ऊर्फ बादशाहखान यांना गांधीजींनी आपल्या आश्रमात येऊन राहाण्याचे आमंत्रण दिले व त्याप्रमाणे ते आले. तुरुंगातून सुटका झाल्यावर ते व त्यांचे वडील बंधू डॉ. खानसाहेब यांना इंग्रज सरकारने स्वतःच्या प्रांतात जाण्याची मनाई केली होती. श्री जमनालालजींनी त्यांना वर्ध्यास आपणाकडे येऊन राहाण्याचे आमंत्रण दिले होते व त्याप्रमाणे ते दोघे बंधू वर्ध्यास राहात होते. बादशाहखान तेथूनच सेवावला येऊन आश्रमात राहिले. आदिनिवासात एका कोपऱ्यात त्यांनी बैठक मारली. त्याची कन्या महेरताज ही त्यांचे-बरोबर आली होती. खानसाहेब आश्रमातील जीवनाशी एकरूप होऊन गेले होते. भाजी चिरणे, धान्य निवडणे, झाडू मारणे वगैरे सर्व कामें ते स्वहस्ते करीत असत. गांधीजींनी खानसाहेबांना मास खाण्याची सवलत देऊ केली होती पण आश्रमाच्या मर्यादेचे भान ठेवून खानसाहेबांनी तिचा स्वीकार केला नाही.

आश्रमात कोणी आजारी पडल्यास गांधीजी त्याची सेवा करीत असत. खानसाहेब याही क्षेत्रात मागे राहिले नाहीत. अत्यंत तत्परतेने व काळजीपूर्वक तेही आजान्याची सेवा करीत. त्याची कन्याही सर्वांशी मिसळून वागे. खानसाहेबांचा साधेपणा म्हणजे एक नमुना होता. फिकट निळ्या रंगाचा पायजमा व सदा एवढाच त्याचा पोशाख असे.

त्याच्या हाती झाडू व फावडें ही अवजारे शोभत असत खेड्यातील शेतकऱ्यापेक्षा अधिक उच्च राहाणी त्यांना पसत नव्हती

सन १९३६च्या डिसेबरात काँग्रेसचे अधिवेशन फैजपूर येथे होणार होते त्याचे अध्यक्षपद खानसाहेबानी स्वीकारावे यासाठी त्यांना विनंति करण्यासाठी प. जवाहरलाल व श्री राजेन्द्रप्रसाद सेवाग्रामला गेले होते गांधीजींच्या समोरच दोघानी खानसाहेबाना सूचना केली पण खानसाहेबानी उत्तर दिले, हे माझे काम नव्हे मी फक्त सेवक शिपाई (खिदमतगार सिपाही) आहे मला असल्या कामात गोडी नाही आपण इतर कोणाला तरी अध्यक्ष बनवावे'' गांधीजींनी खानसाहेबांच्या म्हणण्याचे समर्थन केले इतकेच नव्हे तर जवाहरलालजींनीच फैजपूर काँग्रेसचे अध्यक्षपद स्वीकारावे अशी शिफारस केली जवाहरलालजींना मुकादधाने कबूल करावे लागले

प्रारंभीचे चित्र याच समयीचे आहे राजेन्द्रबाबू व बादशाहखान याचे सभापण चालू आहे

ते हि नो दिवसा गता ।

२५ ग्रहमालेंतील सूर्य

* तस्माद् गुरुं प्रपद्येत जिज्ञासुः श्रेय उत्तमम् ।

शाब्दे परे च निष्णातं ब्रह्मण्युपशमाश्रयम् ॥

भागवतम् ३-२१

शेंजारच्या चित्रात गाधीजीकडे मार्गदर्शनासाठी आलेले खादी कार्यकर्ते दिसत आहेत श्री श्रीकृष्णदास जाजू हे त्या सर्वांच्या मध्य-भागी बसले आहेत इग्रजी अमलाच्या काळात खेड्यातील लोकासमोर दोन गभीर समस्या उभ्या होत्या अन्न आणि वस्त्र अन्ननिर्माण करणाऱ्या शेतकऱ्याची परिस्थिति सुधारणे गुलामीच्या काळात फार जड जात होते जमीन व शेतकऱ्याचे कर्ज याचा परामर्श घेण्यास हाती सत्ता नव्हती पण वस्त्राची समस्या उलगडणे तितके कठिण नाही असा गाधीजींना विश्वास होता त्याच्या प्रतिभेला साक्षात्कार झाला व त्यांनी चरखारूपी दिव्य साधन राष्ट्रासमोर ठेवले । चरखा हा ग्रहमालेतील सूर्य कल्पून त्याचे भोवती ग्रामोद्योग, गोसेवा आदि विधायक कार्यक्रम ग्रहाप्रमाणे फिरत राहावे असे गाधीजींनी प्रतिपादन केले चरख्याचा शोध लागल्यानंतर अखिल भारतीय चरखा सघ नावाची संस्था काँग्रेसच्या ठरावानुसार स्थापन झाली. तिने तालीम देऊन शेकडो कार्यकर्ते तयार केले श्रीकृष्णदास जाजू हे चरखा सघातील ज्येष्ठ कार्यकर्ते होते प्रथम महााष्ट्र चरखा सघाचे व नंतर अखिल भारत चरखा सघाचे ते मंत्री बनले होते कातणाऱ्यांना किमान मजुरी वाढवून देण्यासाठी चरखा सघाने खूप प्रयत्न केला खादीचा पोशाख हा राष्ट्रीय पोशाख समजला जावा असे वातावरण तयार करण्यात गाधीजींनी यश मिळविले चरख्याने शेकडो खेड्यातील लोकाना मानाची आजीविका निर्माण करून दिली

* म्हणून आपले परम श्रेय जाणू इच्छिणाऱ्याने शास्त्रात पारंगत असलेल्या आणि परब्रह्माचा साक्षात्कार झालेल्या, शांतीचे माहेरघर अशा सद्गुरूला शरण जावे

गाधीजी सेवाग्रामला येऊन स्थायिक झाल्यानंतर सहजच चरख्यानेही त्याच्याजवळ आपले ठाण माडले. वर्धा जिल्ह्यास लागून असलेल्या चादा जिल्ह्यात सावली नावाचे खेडें आहे तेथें खादी उत्पादनाचे मोठे केन्द्र निर्माण झाले. गाधीजीचे पुतणें छगनलालभाई याचे चिरजीव कृष्णदास गाधी हे त्या केन्द्रात काम करीत होते ते आजारी पडल्यामुळें गाधीजीनी त्यांना सेवाग्रामला बोलावून घेतले त्याची प्रकृति सुधारल्यावर त्यांना आपणाजवळच राहाण्यास सांगून सेवाग्राममध्ये खादीकार्याचा विकास करण्याचे काम त्याचेवर सोंपवले खादीनें आपले पाय पसरले । कस्तुरबा रुग्णालयाजवळ खादी-कार्य-कर्तानिवास व खादी-विद्यार्थी-छात्रालय याची उभारणी झाली. खादी-विद्यार्थी तयार होऊ लागले. पूर्वी श्री शंकरलाल बेंकर हे अखिल भारत चरखा सघाचे मंत्री होते व मुख्य कार्यालय अहमदाबाद येथें होते. बेंकर आजारी पडल्यामुळें जाजूजी चरखा सघाचे मंत्री बनले, त्यामुळें मुख्य कार्यालय अहमदाबादेहून वर्ध्यास आले व तेथून सेवा-ग्रामला आणण्यात आले

कृष्णदासभाईचे आईवडील गुजरातेत होते. त्यांना गाधीजीनी १९४०च्या सुमारास सेवाग्राम येथें बोलावून घेतले तेव्हापासून ती दोघे आश्रमात राहू लागली

सन १९४२ च्या आदोलनांतर १९४४ मध्ये गाधीजी सुटून सेवाग्रामला आले त्या आदोलनकाळात पोलीसानी ठिकठिकाणच्या खादी भाडाराना आगी लावल्या होत्या व गरीब जनतेचे नुकसान केले होते त्यावरून खादीचे भविष्य हा एक चिंतेचा व चिंतनाचा विषय झाला होता जाजूजीनी गाधीजीशी सात दिवस एकान्त करून मार्गदर्शन मागून घेतले. हा सवाद पुढें “खादीचे नवसंस्करण” या नावानें प्रकाशित करण्यात आला व्यापारी पद्धतीने खादीचा प्रचार करण्या-ऐवजी यापुढें खादी ग्रामाभिमुख व्हावी, स्वावलंबी व्हावी, अशी दृष्टि गाधीजीनी दिली. तशा दृष्टीने प्रयत्न सुरू झाले पण खेदाची गोष्ट ही की, अद्यापपर्यंत ती प्रत्यक्षात येऊ शकली नाही

होते, “अहिसेने स्वराज्य मिळवायचे म्हणता पण असे एकही उदाहरण इतिहासात नाही मी इतिहासाचा प्रोफेसर आहे. माझ्या मुलाना मी काय शिकवू ?” त्यावर गांधीजींनी उत्तर दिले होते, “होय, तुम्ही इतिहासाचे प्रोफेसर आहा पण मी इतिहासाचा निर्माता आहे. माणसाने इतिहासान नसलेला नवा मार्ग चोखाळू नये असे थोडेच आहे ! मला जगाला दाखवून द्यायचे आहे, पवित्रतम साधनानी देखील व्यक्ति आणि राष्ट्रे स्वतः होऊ शकतात ” पुढे तेच कृपलानी प्रोफेसरची नोकरी सोडून गांधीजींचे पक्के अनुयायी बनले व त्यांनी अनेकदा तुरुंगाच्या वाऱ्या केल्या.

सरदार वल्लभभाई हे देखील सुरुवातीस गांधीजींच्या विचारसरणीची टिंगल करीत नंतर ते त्यांचे अनुयायी बनले ! विद्वानांना शका फार असतात, पण प्रत्यक्ष आचरण करीत गेल्याने शका लुप्त होऊन जीवनसत्याचा साक्षात्कार होतो.

• •

पर्यंत एकही विषय त्यांनी सोडला नाही. पुढे गांधीजींनी त्यांना स्वतःच्या आश्रमात येऊन राहाण्याचे आमंत्रण दिले तेव्हा काकासाहेबांनी त्यांना सांगितले, “मी अध्यात्मसाधनेचा माणूस। हिमालयातून नुकताच आलेलो आहे. पण तुमच्या अहिंसेने देश स्वतंत्र होऊ शकेल असा विश्वास मुळीच बसत नाही. अहिंसेविषयी मला नितान्त आदर आहे पण स्वराज्य मिळविताना अहिंसेचे बंधन मी स्वीकारायला तयार नाही. अशाला तुम्ही आश्रमात घ्याल का ?” यावर गांधीजी म्हणाले, “तुझे विचार मी समजू शकतो. जग तुझ्या वाजूचे आहे, मी अल्पमतामध्ये आहे. तुला आश्रमात नाही घ्यायचा तर मला माणसेच कुठून मिळतील ? तू आश्रमात येऊन रहा. माझे विचार, माझी कार्यपद्धति समजून घे. आश्रमजीवन तुला मान्य आहे वाटेल तितके दिवस रहा. मी तुझे पक्ष कापू इच्छीत नाही माझ्या गोष्टी न पटल्या तर केव्हाही तिघून जा किंवा सोडून दे. कसल्याच बंधनात तुला घालू इच्छीत नाही.” यानंतर काकासाहेब आश्रमात जाऊ लागले. काही कालानंतर तेथे ते कायमचे स्थायिक झाले गांधीजींच्या सान्निध्यात राहिल्यावर त्यांच्यात परिवर्तन होत गेले व त्यांना अहिंसेचा साक्षात्कार होऊन ते ‘दीक्षित’ झाले।

काकासाहेबांनी आपले जीवदेख कण्ठदेख मित्र आचार्य कृपलानी यानाही तार करून बोलावले तेही प्रथम अहिंसेबद्दल शकेने बोलत. पण पुढे त्यांचाही विश्वास अहिंसेवर बसला.

कृपलानी व काकासाहेब दोघेही एकामागून एक गुजरात विद्यापीठाचे आचार्य झाले. सन १९३०-३३ च्या चळवळीनंतर काकासाहेबांनी गुजरात सोडून वर्धाचा आश्रय घेतला. गांधीजींनी त्यांना राष्ट्रभाषा हिंदी-हिंदुस्तानीचा प्रचार करण्याचे काम सोपवले. ते त्यांनी उत्तम प्रकारे केले. गांधीजी सेगावला स्थायिक झाले तेव्हा काकासाहेब वर्धा येथील महिला-आश्रमासमोर काकावाडीत जाऊन राहिले तेथून ते वेळोवेळी गांधीजींना भेटून विचारविनिमय करण्यास येत. समोरचे चित्र अशाच एका प्रसंगाचे आहे.

काकामाहेबांचा पिंड निश्काकाचा व साहित्यिकाचा आहे. रुपलानीचा राजकारणी पुण्याचा आहे. त्यांनी गांधीजींना म्हटले

२७ अहिंसा परमो धर्मः ।

मोक्षेण अरसिकेन किम् ! *

— श्री. शांतिदेवाचार्य (एक बौद्ध अहंत)

सन १९३३ त एक जपानी साधु निचिदात्सु फूजीई वर्धा येथें गांधीजींना भेटले होते काही दिवस ते गांधीजींच्या सहवासात राहिले स्वदेशी परत गेल्यावर त्यांनी आपले दोन शिष्य गांधीजींकडे पाठवले एकाचे नाव माख्याभा सान व दुसऱ्याचे साटो होते सेवाग्राम आश्रमात राहू लागल्यावर त्या दोघांना हिंदी नावे देण्यात आली — आनंद व केशव भिक्षु आनंद याना बुद्धमंदिरावाद्यत काही कामें करावयाची होती त्यामुळें ते येथे फार काळ राहू शकले नाहीत, भिक्षु केशव राहिले आश्रमाचे नियम ते काटेकोरपणें पाळीत व खप काम करीत असत रोज सकाळी व सायंकाळी प्रार्थनेपूर्वी ते आपला डोलपखा हातात घेऊन त्यावर ताल ठोकीत, तोडाने “ॐ नम्यो हो रेगे क्यो ।” हा मंत्र मोठ्याने म्हणत रस्त्यावर फिरत असत एकदा ते रस्त्याने भजन करीत चालले असताना एका वेड्याने त्याचेवर हल्ला केला व त्यांना खूप वडवले भिक्षु केशव चागले मजबूत बाध्याचे व बळकट असूनही त्यांनी प्रतिकार केला नाही, आपले भजन त्यांनी चालू ठेवले सडकेवरचे इतर लोक धावून आले व त्यांनी त्या वेड्यापासून त्यांची मुक्तता केली ।

दुसरे महायुद्ध सुरू झाले व जपानने युद्धात प्रवेश करून हिंदुस्थान सरकारशी शत्रुत्व पत्करताच, तत्कालीन भारत सरकारने केशवना पकडून कंदेंत ठेवले युद्ध संपल्यावर भिक्षु केशवची रवानगी जपानला करण्यात आली तरी त्याची निष्ठा गांधीजींवद्दल इतकी उत्कट होती की, गांधीजींचा खून झाल्याचे ऐकताच भिक्षु केशव बेशुद्ध पडले । शुद्धीवर आल्यावर त्यांनी मौन स्वीकारले ।

* अरसिक मोक्ष घेऊन काय करू ?

२८ आश्रमांत टेलीफोन !

आधीं कर्माचा प्रसंग । कर्म केलें पाहिजे सांग ।

कदाचित पडलें व्यंग । तरी प्रत्यवाय घडे ॥

— दासबोध ११-९-१.

गाधीजी खेड्यात येऊन राहिले ते खेडवळाच्या जीवनाशी एकरूप व्हावे म्हणूनच राहिले. पण खेडवळाची सेवा करिताना त्याचे दोष अंगी आणणे योग्य नव्हे खेड्यातील लोकात अज्ञान असते, अस्वच्छता असते, आळस असतो, ईर्ष्या-असूया आदि असतात हे सर्व दोष आपल्या जीवनात आणू द्यावयाचे नाहीत, परंतु जीवन सार्थे, कमीत कमी खर्चाचे व शरीरस्थमावर आधारलेले असावे असा गाधीजीचा प्रयत्न होता. त्यांनी आश्रमात बीज आणू दिली नाहीं विजेचे दिवे किंवा पप त्यांनी वसवून घेतले नाहीत विहिरीचे पाणी मोटेने काढले, जाई एकदा मध्यप्रातातील हॉस्पिटलाचे मुख्य अधिकारी श्री हुकूमतराय आश्रमात आले असता, त्यांनी पाहिले की, आदिकुठ्यावर चाललेल्या मोटेच्या दोरामुळे जमिनीवरील धूळ व शेण वगैरे घाण पदाथ विहिरीच्या पाण्यात पडून पाणी अस्वच्छ होत आहे त्यांनी पर्शियन चक्र लावून विहिरीचे पाणी उपसण्याची शिफारस केली व त्यासाठी लागणारा खर्च स्वतः दिला त्यानंतर श्री रामदासभाई गुलाटी यांनी विहिरीवर पाण्याचे बंद टाके बांधले व त्याच्या खिडकीवर एक जाळी लावली त्यामुळे आत डास किंवा माशा यांना प्रवेश बंद झाला

पुढे आश्रमात आणखी एक नवीन “सुधारणा” आली. तत्कालीन व्हाइसरॉय लॉर्ड लिनलिथगो यांचा गाधीजींशी निकट संबंध वाढत होता. गाधीजींचे ताजे विचार आपणास माहीत व्हावे म्हणून त्यांनी ‘हरिजन’ हे नियतकालिक नेमाने आपणास मिळावे अशी व्यवस्था केली होती. तरी देखील जरूर पडल्यास त्यांचेही ताबडतोब संपर्क साधणे

समोर दोन चित्रे दिली आहेत सेवाग्रामच्या आश्रमात गांधीजींना भेटावयास येणाऱ्यात चिनी लोकही असत एका चित्रात गांधीजी एका चिनी गुरूशी बोलत आहेत दुसऱ्या चित्रात दूर कॅथेड्रन आलेल्या चिनी बौद्ध मिशनचे सदस्य बापूकुटीच्या फाटकाबाहेर पडताना दिसत आहेत. सोबत महादेवभाईही आहेत भगवान् बुद्धाने अहिंसेचा महान् आदर्श आपल्या शिष्यासमोर ठेवला होता अहिंसेशिवाय चित्त शुद्ध व शांत होत नाही व निर्वाणप्राप्तीसाठी तर चित्तातील सर्व कल्मष दूर होणे आवश्यक आहे हे सर्व बौद्ध भिक्षु आपल्या धर्मावर पूर्ण निष्ठा ठेवणारे खरे, पण त्याच वेळी चीन व जपान यात घेर सुरू झाले होते जपान चीनचे लश्करे तोडत होता पण तोडाने "आम्हाला चीनची सांस्कृतिक पातळी उचावर नेऊन त्याचेसी सत्य जोडावयाचे आहे," असे म्हणत होता जपानी भिक्षु आपल्या राष्ट्राच्या भूमिकेवर विश्वास ठेवीत केशव भिक्षुही उघड म्हणत की, "जपान चीनची सेवाच करीत आहे व त्याला मुघारू इच्छित आहे" चिनी साधूना स्वदेशात शांति नादावी असे तर वाटेच पण जपानचा प्रतिकार करण्याची आवश्यक वाटे भगवान् बुद्धाच्या उपदेशाला जुळवून ही गोष्ट अमलात कशी आणायी याचा विचार करताना त्यांना गांधीजींना भेटून त्यांचे मार्गदर्शन घ्यावे असे वाटले व म्हणून ते गांधीजींना भेटावयास आले होते चीनचा सेनानी मार्शल च्यांग कै शेक त्यावेळी जपानशी तुंबळ युद्ध करीत होता जनता त्याला साथ देत होती अशा परिस्थितीत गांधीजींनी चीनला कसलाही 'सदेश' देणे नाकारले, पण अहिंसेच्या साधनावावत सामान्य चर्चा भेटीस आलेल्या चिनी सज्जनांशी केली

जीवन म्हणजे कसोटी आहे धर्माची शिकवण प्रत्यक्ष क्रियेत उतरली नाही तर मानसिक विकृति व नैतिक अध पात होण्याचे भय असते. पण तशी ती उतरण्यास आध्यात्मिक आदर्शावर संपूर्ण निष्ठा असावी लागते गांधीजींची निष्ठा पक्की होती म्हणूनच त्यांचे चारित्र्य शेवटपर्यंत उज्ज्वल राहिले !

२८ आश्रमांत टेलीफोन !

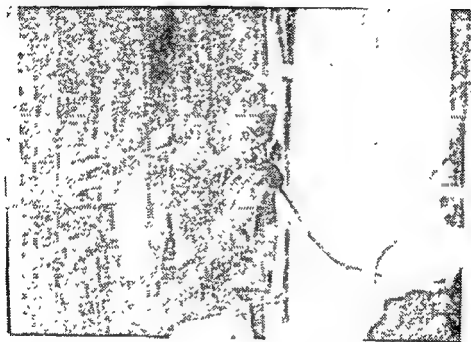
आधीं कर्माचा प्रसंग । कर्म केलें पाहिजे सांग ।

कदाचित पडले व्यंग । तरी प्रत्यवाय घडे ॥

— दासबोध ११-९-१.

गाधीजी खेड्यात येऊन राहिले ते खेडवळाच्या जीवनाशी एकरूप व्हावे म्हणूनच राहिले पण खेडवळाची सेवा करिताना त्याचे दोष अंगी आणणे योग्य नव्हे खेड्यातील लोकात अज्ञान असते, अस्वच्छता असते, आळस असतो, ईर्ष्या-असूया आदि असतात. हे सर्व दोष आपल्या जीवनात आणू घावयाचे नाहीत, परंतु जीवन सार्थे, कमीत कमी खर्चाचे व शरीरश्रमावर आधारलेले असावे असा गाधीजीचा प्रयत्न होता. त्यांनी आश्रमात बीज आणू दिली नाही विजेचे दिवे किंवा पप त्यांनी वसवून घेतले नाहीत विहिरीचे पाणी मोटेने काढले जाई एकदा मध्यप्रातातील हॉस्पिटलाचे मुख्य अधिकारी श्री हुकूमतराय आश्रमात आले असता, त्यांनी पाहिले की, आदिकुठ्यावर चाललेल्या मोटेच्या दोरामुळे जमिनीवरील धूळ व शेण वर्गरे घाण पदाथ विहिरीच्या पाण्यात पडून पाणी अस्वच्छ होत आहे. त्यांनी पशियन चक्र लावून विहिरीचे पाणी उपसण्याची शिफारस केली व त्यासाठी लागणारा खर्च स्वतः दिला त्यानंतर श्री रामदासभाई गुलाटी यांनी विहिरीवर पाण्याचे बंद टाके बांधले व त्याच्या खिडकीवर एक जाळी लावली त्यामुळे आत डास किंवा माशा यांना प्रवेश बंद झाला

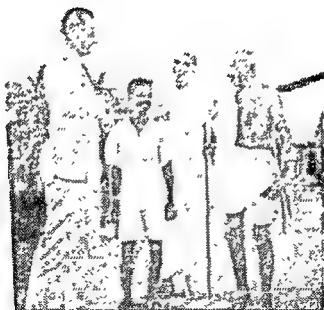
पुढे आश्रमात आणखी एक नवीन “सुधारणा” आली. तत्कालीन व्हाइसरॉय लॉर्ड लिनलियमो यांचा गाधीजींशी निकट संबंध वाढत होता गाधीजींचे ताजे विचार आपणास माहीत व्हावे म्हणून त्यांनी ‘हरिजन’ हे नियतकालिक नेमाने आपणास मिळावे अशी व्यवस्था केली होती तरी देखील जरूर पडल्यास त्यांचेशी तावडतोव संपर्क साधणे

शक्य व्हावे यासाठी आश्रमात टेलीफोन असावा असा आग्रह त्यांनी धरला. गांधीजींनी इतर कोणाचेही या बाबतीत ऐकले नसते पण व्हाइसरॉयचे मन त्यांना मोडवेना. त्यांनी समति दिली व आश्रमात टेलीफोन आला !

समोरचे चित्र गांधीजी फोनवर थोलत असताना घेतलेले आहे देशाचे राजकीय पुढारी वनल्यावर जबाबदाऱ्या पार पाडण्यासाठी अर्वाचीन यंत्रसामग्रीचा थोडा फार उपयोग करणे त्यांना भागच पडत होते. लिहिण्यासाठी ते प्रयम वोस्चा उपयोग करीत असत. पण त्याच्या अखड लेखनप्रवाहाचा भार वोरूना सहन होईना तेव्हा नाईलाजाने त्यांना फाउंटनपेनचा स्वीकार पुनश्च करावा लागला असे त्याचे प्रयोग व प्रयत्न सतत चालत

२९ कसोटीचे प्रसंग

सांकडीमध्ये वर्तों जाणे । उपाधीमध्ये मिळों जाणें ।
अलिप्तपणें राखों जाणें । आपणांसी ॥

— दासबोध.

गांधीजी खेड्यात राहिले तरी ते देशाचे पुढारी असल्यामुळे त्यांना एकान्त व शांति मिळत नसत आश्रमात नाना प्रातातील विविध भाषा बोलणारी, विविध दर्जाची व शैक्षणिक पातळीची माणसे येऊन राहिल्यावर त्या सर्वांत मधून मधून कुरबुरी होणे अपरिहार्य होते. गांधीजी सर्वांना सांभाळून घेत. सत्पुरुषाजवळ गुन्हेगार व वेडे हेही येत असतात कारण त्यांना आपल्या पापाचे क्षालन करावयाचे असते मानसिक विकृति सुधारावयाची असते गांधीजी न कटाळता अशाचीही सेवा करीत. परंतु गांधीजींना धक्का देणारे प्रसंगही वार-वार घडत सरदार पृथ्वीसिंग या दहशतवादी कार्यकर्त्यांसाठी गांधीजींनी सरकार दरवारी खूप खटपट केली पोलीसांना चुकविण्यासाठी पृथ्वीसिंग धावत्या गाडीतून उडी मारून पसार झाले होते व छत्रवेपाने देशात राहात होते. पुढे गांधीजींना भेटून त्यांच्या सल्ल्याने ते सरकारच्या आधीन झाले. त्यांना पंजाबमध्ये कैदेत ठेवण्यात आले. आपण अहिंसा-निष्ठ झाल्याचे त्यांनी जाहीर केले एक वर्षानंतर गांधीजींच्या विनंतीवरून पंजाब सरकारने त्यांना मध्यप्रातः सरकारकडे पाठवून दिले. मध्यप्रातात काँग्रेस सरकार होते. त्याने पृथ्वीसिंगांना मुक्त करून गांधीजींच्या हवाली केले. आश्रमात ते काही दिवस राहिले. नंतर देशातही मधून मधून फिरले. पुढे दुसरे महायुद्ध सुरू झाल्यावर काही निमित्तावरून त्यांनी गांधीजींशी मतभेद जाहीर केला व त्याचा त्याग केला.

सुरेन्द्रनाथ नावाच्या एका बंगाली दहशतवाद्यासही गुप्त पोलीसांच्या करड्या नजरेतून गांधीजींनी सोडविले व वर्षा सोडून जाणार

नाही या सरकारी अटीवर त्याला आश्रमात ठेवून घेतले. तो गाधीजींना शरण आला होता म्हणून गाधीजींनी अभय देऊन त्याला १९४० च्या सुमारास आश्रय दिला एखादे वर्ष आश्रमात काढल्यावर कोठल्याही प्रकारची पूर्वसूचना न देता तो एके दिवशी आश्रमात गडबड करून पळून गेला. गाधीजींनी, आणखी एका बंगाली युवकाची पोलीसाच्या हातून सुटका केली होती ती घटना सन १९३८ ची होती.

याप्रमाणे दीन, दुःखी, विपद्ग्रस्त, रोगी व भयनस्त अशा सर्वांचा परामर्श घेत, खेड्यातील जनतेच्या उद्धाराची स्वप्ने सेवीत, गाधीजी आपली तपोमय सेवा दिवसेंदिवस उज्ज्वल करीत होते.

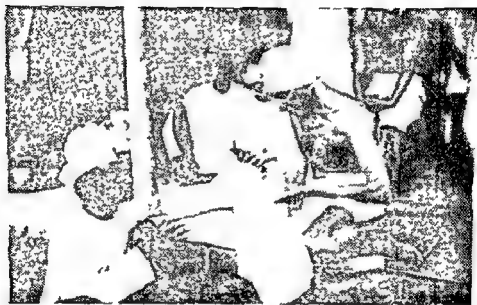
आशादेवी आर्यनायकम् यांना आनंद नावाचा एक छोटा मुलगा होता व त्याहून थोडी मोठी एक मुलगी होती ही दोन अपत्ये त्यांना जीव की प्राण असत. महायुद्ध मुरू झाल्यानंतरची ही घटना आहे (१९ डिसेंबर १९३९) आश्रमातील लोक बनकरीच्या विहिरीजवळ बसून हुरडा खात होते श्री जमनालालजीही त्यात होते आनंदही हुरडा खात होता. एकाएकी तो वेशुद्ध पडला ! सारे लोक घाबरले ! तो शुद्धीवर येण्याचे चिन्ह दिसेना तेव्हा गाधीजींना बोलावणे गेले, गाधीजीजवळ एका अमेरिकन वार्ताहराने भेट मागितली होती व त्याला ते आत बोलावणार होते तोच हे बोलावणे आले ! त्या वातमीदाराला जरा थाबण्याची विनंति करण्यास महादेवभाईंना सांगून गाधीजी वेगाने आनंदला पहाण्यास गेले आशादेवी त्याला माडीवर घेऊन बसल्या होत्या ! त्याचे वडील वाहेरगावी गेले होते तो मुलगा शुद्धीवर आलाच नाही नंतर कळले की त्याने पेपरमिटच्या गोळ्या समजून विवनाईनच्या ६० गोळ्या खाल्ल्या होत्या. गाधीजींनी व डॉ सुशीला नायरनी खूप उपचार केले पण उपयोग न होता तो मुलगा निवतला ! गाधीजींना आपले मन दात ठेवून आशादेवीचे सात्वत करावे लागले. आश्रमात मृत्यूची ही पहिलीच घटना झाली होती ! त्या परिस्थितीतहि गाधीजी त्या अमेरिकन वातमीदाराला विसरले नाहीत तेथील काम आटोपल्यावर ते तसेच परत आले व वातमीदाराला बोलावून त्याच्या प्रश्नाची उत्तरे देऊ लागले. त्या क्षोभजनक कष्ट

घटनेचा थोडाहि परिणाम त्यावेळी त्याच्या चेहऱ्यावर दिसला नाही. वातमीदाराने जागतिक परिस्थितीबद्दल प्रश्न विचारला. त्यावर ते म्हणाले, “मी कूपर्मंडूक आहे माझ्यापुरते सारे विश्व भारतात आणि सेवाश्रमात सामावले आहे माझ्या सहकाऱ्यांपैकी (वर्किंग कमिटीतील) कित्येक जण जागतिक घटनांचा अभ्यास करितात, तसा मी करित नाही.”

अशाच पद्धतीने त्यांनी त्याच्या प्रश्नांची उत्तरे दिली. शेवटी त्यांनी विनोदही केला ! वातमीदाराने पाहिले की, आश्रमातील वातावरण खिन्न व उदास होते तरी गांधीजी स्वतः हमून त्यालाही हंसवीत होते !

समोरच्या फोटोत वातमीदाराशी गांधीजीचे बोलणे चालू आहे.

३० संत-परीस

आधींच शिकोनि शिकवी । तोचि पावे श्रेष्ठ पदवी ।
गुंतल्या लोकांस उगवी । विवेकबळें ।।

—दासबोध

सेगावला आल्यावर सुमारे एक महिन्यानंतर नागपूरचे श्री बाबूराव हरकरे यांच्या शिफारशीवरून गांधीजींनी विदर्भातील राष्ट्रीय संत म्हणून नावाजलेले श्री तुकडोजी महाराज यांना एक महिनाभर आपल्या आश्रमात ठेवून घेतले होते. त्यावेळी फक्त आदिनिवास बांधून झाला होता. गांधीजी स्वतः त्यात राहात व पाहुण्यांना देखील आपल्या जवळच ठेवून घेत. तुकडोजी महाराजांचे सोबतीस नारायण नावाचा सेवक होता, तोही तेथेच राहिला ! तुकडोजी महाराजांना सूत कातता येत होते पण पिंजणे व पेळू बनविणे येत नव्हते. या दोन्ही कला त्यांनी आश्रमात शिकून घेतल्या व मोझरी येथे आपल्या आश्रमात गेल्यावर त्यांनी गांधीजीजवळ शिकलेल्या कला आपल्या शिष्यवर्गासही दिल्या. गांधीजींच्या रचनात्मक कार्यक्रमातील अठरा प्रवृत्तींपैकी बऱ्याच प्रवृत्ति त्यांनी आपल्या आश्रमात सुरू केल्या. शेती, गोशाळा, विद्यार्थ्यांचे वसतिगृह, खादी उत्पादन, हंगालय, मूलोद्योगी शिक्षण आदि अनेक कामे सुमारे अठरा वर्षांत उभी केली ! सेगावला असताना रोज सायकाळी प्रार्थनेनंतर ते भजन करीत. ते ऐकण्यास शेंकडो लोक गोळा होत.

समोरच्या चित्रात आदिनिवासच्या पडवीत वसून गांधीजी एका कार्यकर्त्याशी बोलत आहेत. जवळच प्यारेलाल टिप्पणे घेत आहेत व त्याचे शेजारी तुकडोजी महाराज बसले आहेत.

सरदार वल्लभभाई गांधीजींच्या परिवाराला कधीकधी विनोदाने "पाजरापोळ" म्हणत असत. नाना प्रकारची माणसे त्यात असत.

अशाच पैकी एक श्री भणसाळी हे होते. इंग्लंडमध्ये शिकून आलेले व एका काळी अहमदाबाद जवळील राष्ट्रीय गुजरात विद्यापीठाचे प्रोफेसर असूनही ते अत्यंत धार्मिक वृत्तीचे होते. जैन पद्धतीप्रमाणे त्यांनी चाळीस व पचावन्न दिवसाचे उपवास केले होते, तुरुंगातही जाऊन आले होते. नंतर त्यांना वैराग्य उपजले व ते जवळजवळ विवस्त्र स्थितीत पृथ्वीसचार करू लागले, अरण्यातही भटकत राहिले व मौन पक्के करण्यासाठी त्यांनी आपले ओठ एका पितळी कडीने शिवून घेतले ! अशाही लोकविचक्षण व्यक्तीला गांधीजींनी आपल्या सेवाग्रामच्या आश्रमात ठेवून घेतले. हळू हळू त्यांनी भणसाळीभाईंच्या मनातील विकृति दूर केली, ओठ मोकळे करवले आणि त्यांना कर्मयोगात गोडी लावली ते पुढे रोज सतरा तास काम करू लागले ! भणसाळीभाई माणसात आल्यावर कपडे वापरू लागले तरी त्याचे वैराग्य कायम होते. पुढे गांधीजी आगाखानमहालात नजरकैदेत असताना अण्डी-विमूरच्या अत्याचाराविरुद्ध भणसाळीभाईंनी त्रेसष्ट दिवसाचा उपवास केला व सरकारकडून न्याय मिळविला !

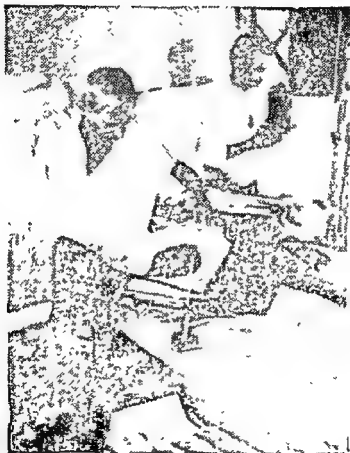
श्री विनोबा भावे याचे धाकटे वधू बाळकोबा हे साबरमती येथील आश्रमात होते. पुढे त्यांना क्षयरोग लागू झाला. सन १९३६ च्या नोव्हेंबरात बाळकोबा हे सेवाग्रामपासून दीड मैलावर असलेल्या वरोडा खेड्यात राहावयास आले. मीरावहननी तेथे एक झोपडी बांधली होती, तीत ते राहू लागले. गांधीजींनी त्यांच्या सेवेसाठी तरतूद करून दिली. रोज फिरावयास जाताना ते बाळकोबाना भेटत, त्यांच्या आहार-निद्रा-शौच वगैरे सर्व तपशीलाची बारकाईने चौकशी करीत व उपचार करवीत. सन १९३१ मध्ये बाळकोबा आजारी पडले होते. आजारातून अक्षतपणा व त्यातून फुफ्फुसात क्षयाचा प्रादुर्भाव झाला. अनेक वर्षे ते जागोजाग फिरले. सेवाग्राम येथेच ते १९४५ पर्यंत राहिले. तेथेही निवास मधूनमधून बदलीत असत. सन १९४५ नंतर पुण्यात डॉ. दिनशा मेहता याचेकडे ६ महिने राहिल्यावर त्यांचा आजार पूर्ण बरा झाला व नंतर ते उरळीकाचन

येथें राहिले. तेथें राहून त्यानी निसर्गोपचार आश्रमाची नेत्रदीपक वाढ केली !

संत तुकारामांची उक्ति गांधीजीना साजते : -

थोरीव सांडीली आपुली परीसैं । नेणें शिवों कसैं लोखंडासी ॥
जगाच्या कल्याणा संतांच्या विभूती । देह कष्टवीती उपकारें ॥

• •

३१ किशोरलालभाभी

आपुला तो देह आम्हां उपेक्षित ।

कोठें जाऊं हित सांगों कोणा ॥

कोण नाहीं दक्ष करितां संसार ।

आम्हीं हा विचार वमन केला ॥

— तुकाराम

गाधीजी सेगावला आले त्यासमयी श्री किशोरलाल मशहवाला हे वर्ध्यास राहात असत किशोरलालभाई मूळ अकोल्याचे. गुजरात विद्यापीठाचे महामान म्हणून त्यांनी काही वर्षे काम केले होते. ते तुरुंगातही जाऊन आले होते प्रथमपासून त्यांची वृत्ति विरक्त व परमार्थपर होती ईश्वरदर्शनाच्या उत्कट इच्छेने एकदा त्यांनी गृह-त्याग करून एकान्तवास पतकरला होता. तेथे श्री केदारनाथ यांनी त्यांची सोबत केली व केदारनाथाच्या शिकवणुकीतून त्यांना शांति मिळाली म्हणून ते केदारनाथ ऊर्फ नाथजी यांना गुरू मानू लागले. किशोरलालभाईंनी अनेक विचारप्रवर्तक पुस्तके लिहिली. त्यांना दमा होता. वय वाढत गेले तसा दमाही फार पीडा देऊ लागला. त्यामुळे त्यांचे हातून लेखन व विचारप्रवर्तक मार्गदर्शन या पलीकडे अधिक काम होऊ शकेना. अशक्त प्रकृति व दम्याची असह्य पीडा अशा परिस्थितीतही त्यांच्या मनाची शांति व समतोल वृत्ति या ढळल्या नाहीत. ते विवाहित होते तरी पत्नी श्री गोमतीबहेन यांच्या सहकार्यामुळे त्यांनी ब्रह्मचर्यव्रत अनेक वर्षांपासून चालू ठेवले होते. आपल्या शरीर-सुखाकडे त्यांनी कधीच पाहिले नाही शरीराची उपेक्षा व ससारावर तिलाजलि देऊन ते गाधीजींच्या कामात वर्षानुवर्षे पूर्ण सहयोग देत राहिले. पत्नीही त्यांना शोभेशीच मिळाली होती.

देशात कायदेभंगासाठी वातावरण तयार होत असताना महादेव-भाईंची प्रकृति बरीच ढासळली. त्यांना रक्तदावाचा आजार जाणवू पुढे ८

लागला. तेव्हा गांधीजींनी त्यांना काही काळ सिमला येथे राजपुमारी अमृतकोर याचेकडे विश्रातिसाठी पाठवले होते. पुढे सन १९४० मध्ये प्यारेलाल तुरुगात गेले तेव्हा त्यांच्या जागी पत्रव्यवहाराच्या कामात मदत करण्यासाठी गांधीजींनी किशोरलालभाईंना सेवाग्रामला बोलावून घेतले. गोमतीबहेनसह ते आले त्यावेळी सुरुवातीस त्यांना खादीकार्य-कर्तानिवासमध्ये राहाण्याची सोय करून देण्यात आली. नंतर त्यांचे-साठी स्वतः घर बांधले गेले.

सुरुवातीच्या चित्रात बापूबुटीत गांधीजी धनुष्यकलीवर मूत कातीत आहेत व शेजारी किशोरलालभाई लिहीत बसले आहेत. गांधी-जींचा पत्रव्यवहार ते सांभाळीत होते. गांधी-सेवा-संघाची स्थापना झाल्यावर सुरुवातीस जमनालालजी त्यांचे अध्यक्ष होते. नंतर संघाचे ध्येय व आपले जीवन यात विसंगति दिसू लागल्यामुळे जमनालालजी-नी अध्यक्षपद सोडले व आचार-विचारात सगति, श्रेष्ठ चारित्र्य आणि गांधी-तत्त्वज्ञानाची पक्की बैठक या गुणानी युक्त अशा किशोरलाल-भाईंची अध्यक्षपदावर निवडणूक झाली. पाच वर्षे त्यांनी अध्यक्ष-पदाची व संघाची शोभा वाढवली. नंतर गांधीजींशी मतभेद होऊन त्यांनी १९४०च्या मलिकान्दाच्या संमेलनात अध्यक्षपदाचा राजीनामा दिला. त्यानंतर गांधीजींनी संघाचे विमर्जन केले.

३२ महिला-आश्रम

झाडूं संतांचे मारम । आडरानें भरलें जग ।

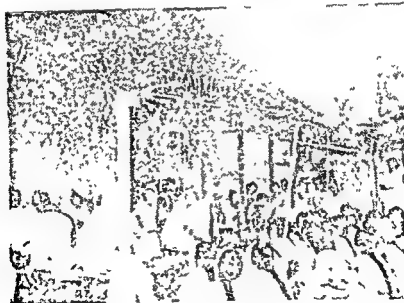
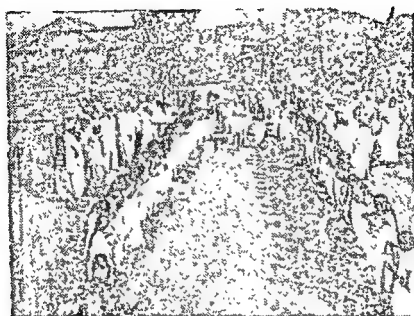
उच्छिष्टाचा भाग । शेष उरलें तें सेवूं ॥

— तुकाराम

वर्धा येथे जमनालालजीचे वडिलार्जित घर होते. त्याची माल-गुजारी व जिनिंगचा धंदा तेथेच चाले त्यामुळें त्याचे वर्धा येथे कायम वास्तव्य होते. तरुणपणीच त्यांना देशभक्तीचे सस्कार मिळाले. तो काळच तसा होता जमनालालजीच्या अंगी सत्यनिष्ठा होती. त्याच्या धंद्यात सुद्धा ते प्रामाणिकपणे वागत असत त्यामुळे गांधीजी-कडे देशाचे नेतृत्व येताच जमनालाल १ त्याचेकडे आकर्षित झाले व आपणास स्वतःचा पाचवा पुत्र मानण्याबद्दल त्यांनी गांधीजींना विनंति केली.

सावरमती येथे गांधीजींनी आश्रम उभारताच जमनालालजींनी तेथे आपल्यासाठी एक घर बांधविले व आश्रमास मासिक मदत सुरू केली वर्धा येथेही एक आश्रम स्थापावा अशी त्याची इच्छा होती. त्यासाठी त्यांनी लायक कार्यकर्त्यांची मागणी केली गांधीजींनी विनोवाना पाठवून दिले विनोवासाठी जमनालालजींनी सेगावच्या वाटेवर एक इमारत बांधून दिली. तेथे विनोवा आपल्या सोबत्यासह राहू लागले. सुरुवातीस एकूण सातजण होते सन १९२१ मध्ये आश्रम सुरू झाला. पुढे त्यातील सेवकाची संख्या व कीर्ति वाढत गेली.

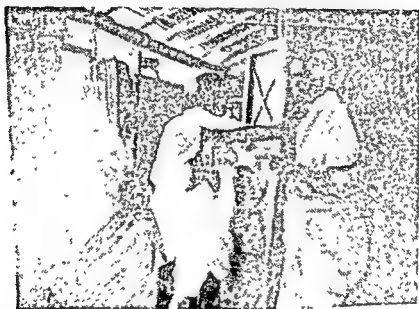
सन १९३३ साली सावरमतीचा आश्रम बंद झाल्यावर तिकडोल मुलींना घेऊन श्री लक्ष्मीवाई खरे या वधूयांस गेल्या. विनोवाजीच्या देखरेखीखाली कन्याश्रम सुरू झाला पुढे त्याचेच रूपांतर महिला-श्रमात झाले. महिला-आश्रम सस्था वरीच वाढली व विनोवाजीच्या आश्रमाजवळच महिला-आश्रमाच्या इमारती उभारल्या गेल्या.

गाधीजी सेवाग्रामला राहावयास गेल्यावर त्याच्या जयन्तीच्या दिवशी म्हणजे दर वर्षी ऑक्टोबर दोन रोजी महिला-आश्रमातील विद्यार्थिनी सेवाग्रामची सफाई करण्यास जात असत. समोर दिलेले दोन फोटो या प्रसंगीचे आहेत बहुधा १९४० साल असावे. पहिल्या फोटोत विद्यार्थिनी दोन रागानी उम्या आहेत. त्याच्या पायाजवळ सफाईची साधने व्यवस्थित ठेविली आहेत पलीकडे सेवाग्राम खेड्यातील झोपड्या दिसत आहेत गाधीजी विद्यार्थिनीची पहानी करीत आहेत

दुसरा फोटो वा-कुटीतील वेंठकीचा आहे. पडवीत गाधीजी वसून समोर वसलेल्या विद्यार्थिनींना उपदेश करीत आहेत. गाधीजीच्या आसपास महिला-आश्रमाचा सचालकवर्ग व शिक्षिकावर्ग आहे. जवाहरमल गुलराजानी हे आचार्य, वासुतीवहन राय या गृह-व्यवस्थापिका, कमलाबाई लेले व मालनीबाई थत्ते या शिक्षिका, व दामोदरदास मुदडा हे संस्थेचे मंत्री एवढी मंडळी बसली आहे. गाधीजीच्या जवळ शातावहन रानीवाला बसल्या आहेत. त्याच्याच दौलतीतून महिला-आश्रमाची स्थापना सुरुवातीस झाली. अर्थात् प्रेरणा सपूर्णपणे जमनालालजीची होती

३३ कायदेभंग

स्वातंत्र्याचा पाइक निघडा,
गरिवांचा कैवारी उघडा ।
सत्याचा मूर्तिमंत पुतळा
घेउनि हातों शिर ॥

— प्रभाकर दिवाण

महायुद्ध सुरू झाल्यानंतर इंग्रज राज्यकर्त्यांच्या वंजवादाद्वारे राजनीतीमुळे काँग्रेसला सरकारशी असहकार पुकारावा लागला. आठही प्रांतातील काँग्रेस मंत्रिमंडळानी राजीनामे दिले. व्हाइसरॉयशी अनेक वेळा चोळणी होऊन देखील इंग्रज सरकार देशास स्वातंत्र्याचे आश्वासन देईना; उलट देशातील काँग्रेस-व्यतिरिक्त इतर राजकीय सस्यानी दिलेल्या समतीचा जगात प्रचार करून हिंदुस्थान युद्धाला अनुकूल आहे, असा दावा करू लागले; तेव्हा गांधीजींनी लाक्षणिक विरोध जाहीर करण्याकरिता वैयक्तिक कायदेभंगाच्या रूपाने सत्याग्रहास सुरुवात केली. त्यासाठी सगळे देशातून प्रथम-व्हीर म्हणून त्यांनी विनोबा भावे याची निवड केली व त्यांना सूचना देण्यासाठी आपणाकडे बोलावून घेतले.

विनोबा त्यावेळी वर्धापासून पाचसहस्र मैलावर असलेल्या पवनार संड्यात राहात होते. गांधीजींच्या आज्ञेप्रमाणे ते सेवानामला हजर झाले. समोरच्या फोटोत त्या दोघांची भेट दिसून येत आहे. गांधीजींनी चोलावण्याचा उद्देश त्यांना कळविताच ते म्हणाले, "तुमची आज्ञा म्हणजे देवाज्ञाच आहे असे मी मानतो."

ता. १७ ऑक्टोबर १९४० रोजी विनोबांनी सरकारला पूर्व-सूचना देऊन कायदेभंग केला. महायुद्धास विरोध दर्शवावा व सरकारला युद्धासाठी मदत करू नये असा प्रचार प्रज्ञेत करावा, हें कायदेभंगाचे

रूप होते. विनोदानी प्रथम पवनार येथे व्याख्यान देऊन कायदेभग केला व नंतर तीन दिवस पायी निरनिराळ्या खेड्यात जाऊन व्याख्याने दिली ता २१ ऑक्टोबर रोजी त्यांना पकडण्यात आले व तीन महिन्याची सजा झाली.

नंतर कायदेभगाचे सत्रच सुरु झाले गाधीजीनी प्रथम काही माणसे निवडली, पण नंतर प्रजेचे निवडून आलेले प्रतिनिधिच तुरुंगात पाठवले केवळ युद्धविरोधी घोषणा देऊन कायदेभग करण्यात येऊ लागला. जवाहरलालजीना मात्र सरकारने विनोदानंतर ३१ ऑक्टोबर रोजी पकडले ते सेवाग्राम येथे गाधीजीना भेटून परत चालले होते व विनोदानंतर त्यांनी ७ नोव्हेंबर रोजी कायदेभग करावा असे गाधीजीनी त्यांना सांगितले होते त्यांना त्याच्या पूर्वीच्या एका भाषणावद्दल चार वर्षांची सजा ठोठावण्यात आली

कायदेभगाच्या आदेशाचे मुख्य कार्यालय सेवाग्राम येथेच राहिले. गाधीजीना काँग्रेसने सेनानीचे अधिकार दिले होते. कायदेभग करू इच्छिणाऱ्यांचे माहितीअर्ज त्याच्या त्याच्या प्रांतिक काँग्रेसच्या कचेऱ्यामार्फत गाधीजीकडे येत व त्याची मजबूरी मिळाल्यावरच कायदेभग केला जाई याप्रमाणे एक वर्ष निघून गेले

३४ ये यथा मां प्रपद्यन्ते

असतो तुज आमुर्चो सकल भाविकायुर्वर्द्धे ॥

— मोरोपंत

पुढच्या फोटोतील घटना सन १९४१ च्या फेब्रुवारीत ल आहे. वैयक्तिक कायदेभगाची चळवळ सुरू होऊन तीन महिने झाले होते सेवाग्राम आश्रमात कामे नित्याप्रमाणे चालू होती होतकरू सत्याग्रही-च्या नावाच्या याद्या गाधीजीकडे येत होत्या व त्या तपामून ते निर्णय देत होते. याच कालात मुंबईहून एक पारसी भगिनी आली. वाई होती पोक्त पण खूप बोलकी व बालकाप्रमाणे निरागस ! गाधीजी-बद्दल तिच्या मनात खूप भक्ति-भाव होता. मुंबईत गाधीजीचा मुक्काम असला म्हणजे ती रोज सायंकाळच्या प्रार्थनेस हजर राहून गाधीजीशी लडिवाळपणे बोलत असे गाधीजीही तिचे कौतुक करीत व तिला ममतेने वागवीत. ती या वेळी सेवाग्रामला आली होती व तिसरे प्रहरी पूजासाहित्य घेऊन बापूकुटीजवळ आली आणि तिने त्यांना हाक मारली. लिहिण्याचे काम बंद करून गाधीजी बाहेर आले व कस्तुरवा-ही आल्या. त्या दपतीची पूजा करण्यासाठी त्या पारसी वाईने साहित्य आणलेले पहिल्या फोटोत दिसत आहे ताटांमध्ये घुपाटण्यात धूप जळत आहे व नारळ आदि आवश्यक साहित्य आहे. दुसऱ्या फोटोत कस्तुरवाची पूजा करताना ती वाईही दिसत आहे. पूजा करून तिने त्यांना ओवाळले भेट दिलेल्या वस्तूत एक सुवासिक चदनमण्याची जपमाळही होती. चदन हे पारसी लोकांच्या धर्मकृत्यात अत्यावश्यक असते.

कांग्रेस मंत्रिमंडळें अधिकारापन्न झाल्यावर दारूबंदीचा कार्यक्रम अमलांत आला. मुंबईत दारूची विक्री करणारे बरेच पारसी लोक होते. त्यामुळे त्याचा धंदा बंद झाल्यावर त्यांच्यात असतोप पसरला होता. त्यांच्या समाजातील फार मोठ्या प्रतिष्ठित लोकांचे एक

शिष्टमंडळही गांधीजीकडे तक्रार करण्यास आले होते असे जरी होते तरी गांधीजीचे प्रथमपासून भक्त असणारे पारसी सज्जन विफरले नाहीत गांधीजीवद्दल त्याची भक्ति व आदर ही शेवटपर्यंत दृढ राहिली.

★

★

चळवळीचे स्वरूप पुढे उग्र होत गेले तरी सेवाश्रम आश्रमातील काही खास व्यक्तींनी कायदेभंग करून नये अशी सूचना गांधीजींनी दिली होती. वलवतसिंग, पारनेरकर, चिमनलाल, सुकाभाऊ यानी बाहेर राहावे असा आदेश त्यांनी दिला होता याच काळात गांधीजींनी आश्रमात सेप्टिक टँकचे सडास वनविण्यास परवानगी दिली व त्याची बांधणी सुरू झाली. त्याचे विविध प्रयोग चालू होते

आश्रमाची शेती व बाग यातील उत्पादन आश्रमाच्या गरजेसाठी व गरजेपुरते व्हावे अशीही गांधीजींची शिकवण असे. अन्न, वस्त्र व दूध यात आश्रम स्वावलंबी व्हावा यासाठी त्याचे सतत प्रयत्न असत. वेगवेगळ्या कामात गुंतलेल्या कार्यकर्त्यांत सामजस्य असावे, सर्वांनी खऱ्या अर्थाने परस्परांचे सहकारी व्हावे असा उपदेश ते करीत.

• •

३५ कुटुंबवत्सल गांधीजी

राया जो निर्मळ । निष्कलंक लोककृपाळु ।

शरणागतां स्नेहाळु । शरण्य जो ॥

— ज्ञानदेव

वैयक्तिक कायदेभंग सुरू झाल्यावर काँग्रेस वर्किंग कमिटीचे एक सदस्य व काँग्रेसचे खजीनदार श्री जमनालालजी हेही तुरुंगात गेले त्याच्या पत्नी श्री जानकीदेवी यांना प्रकृति-स्वास्थ्यासाठी उपवास करावयाचा होता. गांधीजींनी त्यांना सेवाग्रामच्या आश्रमात बोलावून घेतले. तेथे राहून जानकीदेवींनी पंधरा दिवसांचा उपवास केला गांधीजी रोज त्यांची भेट घेऊन विचारपूस करीत. अशाच एका प्रसंगीचा फोटो समोर दिला आहे प्रसन्न चेहऱ्याने जानकीदेवी गांधीजींना सांगत आहेत - “उपवास इतका चांगला निभला की मुदत वाढविण्याची इच्छा होत आहे” जमनालालजींचे भाग्य की, त्यांच्या कुटुंबाने त्यांना त्यांच्या हयातीत त्यांच्या ध्येयनिष्ठ जीवनात साथ दिली.

जो तोपवी स्वजनकास सुपुत्र तोच ।

जे दे पतीस सुख फार कलत्र तेच ॥

जमनालालजींच्या चारही सतानात कन्या मदालसा हीच आपल्या धर्मनिष्ठेने व प्रयोगपरतेने वडिलाना अनुसरली जमनालालजींनी आपल्या मुलांना सरकारी शाळेत घातले नाही विनोबाजींचा आश्रम व वजाजवाडीत राहाणारे कार्यकर्ते याचेकडूनच त्यांनी संस्कार व शिक्षण दोन्ही घेतली मदालसेने तर विनोबाजींच्या सान्निध्यात काही काळ कठिण तपश्चर्या केली पुढे तरुणपणी विवाह झाल्यावर देखील तिला गांधीजीवद्दल आणि विनोबाजीवद्दल वाटणारी ओढ कायम राहिली. तिचा पहिला मुलगा भरत हा आठ महिन्यांचा

असताना ती सेवाग्रामच्या आश्रमात माहेरपणासाठी येऊन राहिली होती. भरताला गाधीजींनी कडेवर घेतले असताना फोटो काढला जावा अशी तिची इच्छा होती. ती पूर्ण झालेली दुसऱ्या चित्रात दिसत आहे. तो समय सन १९४२ मधील जुलै महिन्याचा आहे. जमनालालजींच्या स्वर्गवासानंतरची ही घटना आहे. पुढील प्रकरणात जमनालालजींच्या शेवटच्या हालचाली व त्याचा स्वर्गवास याची हकीकत येईल.

• •

३६. पुत्र-वियोग

* उत्पन्नेऽपि विरागे विना प्रबोधं सुखं न स्यात् ।

स भवेत् गुरूपदेशात् तस्माद् गुरुमाश्रयेत् प्रथमम् ॥

— श्री शंकराचार्य

वैयक्तिक सत्याग्रहात जमनालालजीनी भाग घेतला व तुरुगवास भोगला या कारागृहवासात त्याची प्रकृति खूप ढासळली त्यामुळे ता. २१-९-४१ रोजी त्याची सजा सप्त होती तरी सरकारने त्यांना ता. ३०-६-४१ रोजी सोडले ते शरीराने थकले होते; त्याच्या मनातही परिवर्तन होत होते. पूर्वीपासून त्याचा कल धर्माकडे होता. त्यांना सतसंगाची आवड होती दक्षिणेतील प्रसिद्ध सत्पुरुष अरुणाचलचे श्री रमणमहर्षि याची भेट घेऊन, तसेच श्री अरविंद घोष याचे दर्शन घेऊन ते आले होते. आपणास मानसिक शांति मिळावी अशी त्याची तळमळ होती पुढे गांधीजीनी स्व० कमला नेहरू यांच्या सद्गुरु देहरादूनच्या माता आनंदमयी याची भेट घेण्यास त्यांना सुचविले. त्याप्रमाणे ते भेटीस गेले व त्यांना त्या भेटीपासून फार शांति मिळाल्याचे त्यांनी आपल्या रोजनिशीत लिहून ठेवले. गांधीजींना त्यांनी आपला पिता मानले त्याचप्रमाणे माता आनंदमयींना आई मानले हळू हळू त्यांचे मन राजकारणातून निवृत्त होत होते. त्यांना एके ठिकाणी वसून काही विधायक काम करण्याची इच्छा होती.

सन १९४१ च्या डिसेंबरच्या पहिल्या आठवड्यात सरकारने वैयक्तिक कायदेभंग करून तुरुंगात गेलेल्या सर्व सत्याग्रही कैद्यांना मुक्त केले. प. जवाहरलाल नेहरू व भीलाना आजाद यांचीही मुक्तता झाली. अर्थात् यात सरकारचा राजकीय हेतु होता. हिटलरने रशिया-

* आले वैराग्य मना तरी प्रबोधाविना न सुख मिळते ।

मिळते गुरूपदेशे शरण रिषावे म्हणून सद्गुरुते ॥

वर स्वारी केली हे ती व रशियातून तो पूर्वेकडे येणार हे निश्चित होते. तिकडे जपानने ि डोचायनान आपले पाऊल घट्ट रोवले हाते व महा-युद्धात प्रवेश करण्याची तयारी तो करीत होता अशा परिस्थितीत हिंदुस्थानातील अफाट साधने व लोकशक्ति यांना सघटित करणे ही युद्धाच्या दृष्टीने एक आवश्यकता हाऊन वसली होती म्हणून काँग्रेसचे मत आपणास अनुकूल करून घेण्यासाठी सरकारन माफी जाहोर केली ।

या घटनेनंतर थोड्याच दिवसांनी जमनालालजी गांधीजीकडे आले सेवाग्रामच्या आश्रमात वापू-कुटीच्या अगणात त्याची भेट झाली, ती समोरच्या फोटोत दिसत आहे

जमनालालजी म्हणाले, “मला आता राजकारणात गोडी वाटत नाही. आता कोठेतरी शांत वातावरणात वसून विधायक सेवाकार्य करण्याची इच्छा आहे आपण या वास्तवीत काही सूचना करावी ” गांधीजीकडून ते मार्गदर्शन इच्छित होते

गांधीजींनी सांगितले, “कामें तर पुष्कळ आहेत पण बहुतेक कामें वाटली गेली आहेत गो-सेवा-संघाचेच एक काम असे आहे की, ज्याची वाढ नोट झाली नाही जर तुम्ही ते वाढवू शकाल तर ते काम तुमच्या योग्य आहे.”

जमनालालजी प्रसन्न झाले । त्यांनी लगेच समिती दिली आणि कामाला लागले अखिल भारतातील गोपालन करणाऱ्या तज्ज्ञांची एक सभा जमनालालजींनी फेब्रुवारी (१९४२) च्या पहिल्या आठवड्यात वर्धा येथे भरविली. तीत गांधीजींनी महत्त्वाचे भाषण करून सर्वांना मार्गदर्शन केले जमनालालजींच्या हातून हे कार्य उत्तरोत्तर वाढत जाईल अशी गांधीजींची व सर्वांची अपेक्षा होती. पण “मनसा चिन्तित कार्य दैवमन्यत्र चिन्तयेत् ।” या उक्तीप्रमाणे त्या अपेक्षावर अचानक घाला पडला । ता ११ फेब्रुवारी १९४२ रोजी दुपारी जमनालालजी आपल्या वर्धा येथील निवासात एकाएकी वेशुद्ध होऊन कालवश झाले । या घटनेने गांधीजींना सर्वांहून अधिक आघात पु से.-९

वसला ! त्याचा मानलेला पाचवा पुत्र त्यांना सोडून गेला ! मगनलाल गांधी याच्या मृत्यूने गांधीजींना पगु वनविले होते. त्यानंतर जमनालालजीच्या मृत्यूने तोच अनुभव दुसऱ्यादा सोसावा लागला ! खुद्द गांधीजींचे जीवन संपत आले होते. या शेवटच्या कालात त्यांना घोर दुःखाचे आघात सोसावे लागले. जमनालालजींच्या मागोमाग कारागृहात महादेवभाई प्रथम गेले, नंतर कस्तुरबा गेल्या !

सत तुकारामच्या भूमिकेवर ते आले -

बाप मेला न कळतां । नव्हती संसाराची चिंता ॥१॥

विठो तुझे माझे राज्य । नाहीं दुसऱ्याचे काज ॥२॥

बाइल मेली मुबत झाली । देवे माया सोडविली ॥३॥

पोर मेले धरे झाले । देवे मायेविरहित केले ॥४॥

माता मेली मज देखतां । तुका म्हणे हरली चिंता ॥५॥

*

*

*

गांधीजींच्या जीवनात जमनालालजींचे अनन्य स्थान होते. त्याच्या सर्व कामात जमनालालजींचा सहयोग होता. सेवाग्रामचा आश्रम तर त्याच्याच जमिनीवर वसला होता. स्वतःच्या मालकीची सुमारे पचाहत्तर एकर जमीन त्यांनी आश्रम व हिंदुस्तानी तालीमी संघ यांना देऊन टाकली व मालगुजारीच्या अधिकाराखाली येणारी जमीन आश्रमातर्फे विकत घेतली गेली तेव्हा जी किंमत आश्रमातर्फे ठरविण्यात आली तीच त्यांनी भंजूर केली त्याच्या दातृत्वाचा डका देशभर गाजत होता त्याचा सर्व तपशील येथे देणे ग्रथाच्या मर्यादेच्या दृष्टीने उचित होणार नाही पण एक गोष्ट लक्षात घेण्यासारखी आहे. जमनालालजींनी गांधीजींच्या दोन्ही आश्रमांना (सत्याग्रहाश्रम व सेवाग्राम आश्रम) भरपूर मदत केली होती. त्याचप्रमाणे दोन्ही आश्रमातील स्थायी कार्यकर्त्यांशी स्वतंत्रपणे संबंध जोडले होते व त्यांनाही त्यांच्या गरजेप्रमाणे ते मदत करीत, त्यांना मार्गदर्शन करीत, त्यांची सुखदुःखे जाणून घेत. गांधीजींनी त्यांना आपली “कामधेनु” म्हटले होते ते सर्व दृष्टींनी सत्य होते !

जमनालालजीच्या स्वर्गवासानंतर थोड्याच दिवसांनी माता आनंदमयी एकाएकी वध्यासि आल्या. जमनालालजीच्या कुटुंबियांनी त्यांना आदरपूर्वक ठेवून घेतले. एकदा त्या सहपरिवार सेवाग्रामला येऊन गांधीजींना भेटून गेल्या. सुखातीचे दुसरे चित्र त्याच प्रसंगाचे आहे. गांधीजी माता आनंदमयीशी बोलत आहेत. माताजीची पाठ कमेल्याकडे आहे तरी त्यांच्या चेहरा ओझरता दिसत आहे.

३७ लुओ फिशर यांची भेट

राखों जाणे नीतिन्याय । न करी न करवी अन्याय ।
कठिण प्रसंगी उपाय । करूं जाणे ॥

— दासबोध

अमेरिकन वातमीदार लुई फिशर याचे नाव जगविरयात आहे. सन १९२१ पासून पुढील पचवीस वर्षे त्यांनी युरोप व आशिया या खंडात फिरून अमेरिकन वृत्तपत्र "न्यूयॉर्क पोस्ट" यास वातम्या पाठवण्यात घालविली. रशिया, भारत व मध्यपूर्वे या देगावावत अधिकारवाणीने सांगणाऱ्या व्यक्तीत त्यांची गणना होते. दुसरे महायुद्ध सुरु झाले तेव्हा ते फ्रान्समध्ये होते. काही महिने ते पॅरिस व लंडन यांच्या दरम्यान ये जा करीत राहिले. नंतर इतर राष्ट्रातही त्यांनी प्रवास केला.

सन १९४२ च्या मे महिन्यात ते हिंदुस्थानात आले. दोन महिने येथेच राहिले. महायुद्धाचे स्वरूप तेव्हा फारच उग्र झाले होते ! जपानने ब्रह्मदेश जिंकला होता. सारा भारत अस्वस्थ झाला होता ! ब्रिटिश सरकार व लोकही अस्वस्थ झाले होते !

जूनच्या पहिल्या आठवड्यात लुई फिशर सेवाग्रामला आले. एक आठवडा त्यांनी आश्रमात घालवला. रोज एक तास त्याची गांधीजींशी भेट होई. शिवाय जेवताना अगर फिरावयास जाताना बोलणे होई. आठवड्याचा सहवास पुढे त्यांनी शब्दबद्ध करून पुस्तकरूपाने प्रसिद्ध केला.

समोरच्या चित्रात गांधीजी व लुई फिशर दिसत आहेत. त्यावेळी उन्हाळा होता. अंगाची लाही होत होती. थंड प्रदेशातील त्या राहवाशाला सेवाग्रामची हवा असह्य झाली ! तरी ते सर्व अडचणी सहन करून तेथे राहिले. कारण ते मनाने गांधीजींचे चाहाते होते.

आठवड्याच्या सहवासानंतर गांधीजींना ते अधिक समजू लागले त्यामुळे त्यांच्या पुष्कळच जवळ आले. उभयतांमध्ये मोकळी चर्चा झाली. गांधीजींचा खेड्यातील जीवनाशी समरस होण्याचा आग्रह त्यांनी प्रत्यक्ष पाहिला त्याचे उठणे, वसणे, पोशाख, सवयी, आवडी या सर्वांचे त्यांनी मार्मिक वर्णन केले आहे तरी देखील देशातील दैन्य प्रत्यक्ष पाहिल्यावर त्यांनी ग्रहिले, “खेड्यातील शेतकऱ्याच्या कपड्याची दैन्यावस्था पाहिल्यास गांधीजीजवळ अगभर कपडे आहेत असे म्हणता येईल बहुसंख्याक हिंदी लोक नेहमी - अक्षरशः नेहमी - भुकेलेले असतात ”

लुई फिशरनी विचारलेल्या प्रश्नावरून गांधीजींनी कवूल केले की काँग्रेस पक्षाचा खर्च श्रीमंत उद्योगपतीकडून मिळतो व खुद्द त्याचा खर्च देखील मुंबईतील श्रीमंत गिरणीमालकांच्या देणग्यातून होतो. ते पुढे असेही म्हणाले, “उदाहरणार्थ, हा आश्रमच घ्या ना ! आज आम्ही ज्या पातळीवर राहात आहो तीहूनही गरीबीने व कमी खर्चात राहू शकू पण तसे आम्ही करीत नाही, कारण आमच्या श्रीमंत मित्राकडून पैशांच्या देणग्या मिळतात ” मात्र या आर्थिक मदतीचा परिणाम स्वतःच्या किंवा काँग्रेसच्या राजकीय व आर्थिक धोरणावर बिलकुल होत नाही, असेही त्यांनी सांगितले

गांधीजीबद्दल फिशर लिहितात “गांधीजींच्या सान्निध्यात मला त्याचेबद्दल वचक वाटला नाही मला वाटले, मी एका अतिशय गोड, सौम्य, मोकळ्या, स्वस्थ, आनंदी, शहाण्या व अतिशय सुसंस्कृत मनुष्याच्या सगतीत आहे त्याच्या व्यक्तिमत्त्वाचा चमत्कारही मला जाणवला. जवळ जवरदस्त सघटनेचे सामर्थ्य अगर सत्ता नसताना गांधीजींनी आपल्या विस्कळित देशाच्या कोनाकोपऱ्यात स्वतःच्या प्रभावाची किरणे फाकवली होती ! इतकेच नव्हे तर विभागलेल्या जगाच्याही कोनाकोपऱ्यात ती पोचवली होती ! लोकापर्यंत पोचण्याची त्याची साधने म्हणजे प्रत्यक्ष संपर्क, क्रिया, प्रत्यक्ष उदाहरण (जीवनातून) आणि सत्य, अहिंसा, साधनशुद्धि अशासारख्या थोड्या निकालाबाधित सिद्धांतांशी निष्ठा ! ”

३८ दिव्य आहुति !

देवाच्या सख्यत्वासाठी । पडाव्या जिवलगार्शीं तुटी ।
सर्व अपवि शेवटीं । प्राण तोही वेचावा ॥

— दासबोध

सन १९४२ च्या जुलै महिन्यात गांधीजींच्या हृदयात तीव्र रूपाचे मन्थन चालले होते । त्याचे जीवन सत्याला समर्पण झाले होते सत्याच्या साक्षात्काराची त्यांना अखंड तळमळ होती व तो व्हावा म्हणून त्यांनी अहिंसा हे परम श्रेष्ठ साधन ठरविले होते अर्थात् जीवन अखंड असल्यामुळे जीवनातील सर्वच क्षेत्रातून साधनशुद्धीचा आग्रह ठेवणे भाग होते राजकारणात ते शिरले कारण आपल्या देशास स्वातंत्र्य मिळवून देणे हा आपला धर्म आहे असे त्यांनी मानले होते सन १९३० च्या दांडी-यात्रेत एका भाषणात त्यांनी असे उद्गार काढले होते की, “या सैतानी इंग्रजी राज्यात माझा देव हरवला आहे, त्याला मी शोधित आहे माझ्या श्वासाश्वासागणिक मी या इंग्रजी शासनाचा नाश इच्छितो ” मानवात मधून मधून जे दैवी अवतार प्रकट होतात, त्याचे मुख्य कार्य म्हणजे धर्मसंस्थापना हेच असते त्याचा स्थूल परिणाम भौतिक दृष्ट्या देशाचे स्वातंत्र्य संपादन करण्यात होतो गांधीजी भारताच्या स्वातंत्र्यासाठी उतावळे झाले होते दुसरे महायुद्ध सुरू होऊन तीन वर्षे झाली होती इंग्रजांची सर्वत्र पीछेहाट चालू होती तरी त्यांची कोडगी निष्ठुरता मुळीच कमी झाली नव्हती त्याचे गांधीजींना आश्चर्य वाटत होते ! भारताला युद्धाच्या खाईत लोटून त्याने प्राणपणाने आपल्या जोडीने आपल्या शत्रूशी लढावे अशी अपेक्षा इंग्रज सरकारने बाळगली होती, पण भारताला स्वातंत्र्य देण्यास ते कबूल नव्हते क्रिप्ससाहेब आले व गेले, पण परिस्थिति जैसे थें राहिली ! महायुद्धानंतर काँग्रेसचे धोरण ठरविण्यात गांधीजींशी काँग्रेसच्या प्रथम पक्षाच्या पुढाऱ्यांचे — मौलान

आजाद, प नेहरू, सरदार वल्लभभाई व श्री राजगोपालाचार्य याचे — मतभेद झाले होते पण इंग्रज सरकारच्या नकारामुळे ते सारे पुन्हा गांधीजीभोवती गोळा झाले व प्राप्त परिस्थितीवर तोडगा शोधून काढण्याचे सर्व अधिकार त्यांनी गांधीजींना देऊन टाकले ।

या प्रचंड व गुतागुतीच्या जबाबदारीमुळे गांधीजी फार चिंतेत पडले । सेवाग्रामच्या आश्रमात राहून ते सतत चिंतन करू लागले त्याची प्रकृतिही वरी नव्हती तरी आपल्या प्रकृतीकडे लक्ष देणे त्यांना शक्य नव्हते कारण आत्मबलिदानाचे विचार त्यांच्या मनात घोळू लागले होते ता २६ जुलै रोजी त्यांनी विनोबाजी, किशोरलालभाई व इतर काही कार्यकर्ते यांना बोलावून घेतले व आपले मानस त्यांच्या-पुढे उघड केले आपल्या मागील सर्व उपवासाची मीमांसा करून त्यांनी सांगितले, “मागे एकदा चळवळीतील अशुद्धतेमुळे देशात एक वर्षभर उपवासाची साखळी सुरू करावी अशी माझी भावना होती, पण सोबत्यांना माझी योजना पटली नाही म्हणून मला ती स्थगित करणे भाग पडले पण आता मला दिसत आहे की, ती टाळता येणार नाही या समयी हिंसा आपल्या पूर्ण वेगात आहे आणि जगभर एक प्रकारचा अधार पसरला आहे या देशात देखील विपाचा प्रसार केला जात आहे सरकार आमचीच माणसे आमच्या विरुद्ध उभी करून स्वतः तमाशा पाहू इच्छिते मला हे सहन कसे व्हावे ? मला तर वाटते की आता बलिदान दिल्याशिवाय ही ज्वाला शांत होणार नाही ”

आणखीही ते या विषयावर पुष्कळ बोलले नंतर चर्चा झाली शेवटी गांधीजींनी निर्णय दिला की, “पहिले बलिदान माझच झाले पाहिजे ” किशोरलालभाई गप्प बसले, पण विनोबाजींनी आपली समति दिली बैठक विसर्जन झाली परंतु महादेवभाई वेचैन झाले त्यांना गांधीजींची योजना व विनोबाजींनी तिला दिलेली समति — दोन्ही गोष्टी आवडल्या नाहीत त्यांनी एक दीर्घ पत्र गांधीजींना लिहून आपला विरोध कळविला त्यावर गांधीजींनी त्याचे पत्र विनोबाजींकडे विचारार्थ पाठवून दिले त वाचून विनोबाजींनी त्यावर

मनन करून महादेवभाईंच्या युक्तिवादाचेही समर्थन केले व क्षोभ तात्पुरता शांत झाला ।

ऑगस्टच्या ७ व ८ तारखास मुंबई येथे अखिल भारतीय काँग्रेस समितीची बैठक होती ती सपल्यावर पहाटेच्या रानी गाधीजी-सह सर्व पुढाऱ्यांना सरकारने पकडून वदोवस्तात कैदेत ठेवले व आगाखान महालात गाधीजी सहपरिवार असताना प्रथम महादेवभाई व नंतर कस्तुरबा यांचे अवसान झाले वगैरे कथा आता इतिहास-जमा झाली आहे ५ ऑगस्ट १९४२ रोजी कस्तुरबा व महादेवभाई यांनी सेवाग्रामचा आश्रम सोडला तो कायमचाच । दोघे पुन्हा परत आली नाहीत गाधीजींनी आपला २१ दिवसाचा उपवास त्या दोघांच्या अवसानादरम्यान केला होता त्यात तेही मृत्यूच्या द्वारा-पर्यंत जाऊन परत आले होते सत्याचे प्रयोग दिवसेंदिवस उग्र होत चालले होते गाधीजी त्यात वरचेवर आहुति देत होते । तरी सत्य आपले "भयाना भय भीषण भीषणानाम्" रूप आवरून घेत नव्हते त्याच्या शेवटच्या वलिदानानंतरच ते शांत झाले ।।

सन १९४४ च्या मे महिन्यात गाधीजींची मुक्तता झाली त्यानंतर प्रकृतिस्वास्थ्यासाठी ते पुणे, जुहू, पाचगणी वगैरे ठिकाणी आळीपाळीने राहिले. ऑगस्टच्या दुसऱ्या आठवड्यात ते सेवाग्रामला परत आले सोबत खूप माणसे होती पण वर्षानुवर्षांचे ते दोन निकट साथी नव्हते । आगाखान महालात कस्तुरबांनी तुळशीचे एक रोप वाढवले होते ते गाधीजींनी जपून आपल्या सावत आणले होते एका पवित्र दिवशी कस्तुरबांचे ते पावन स्मारक गाधीजींनी आपल्या हातांनी आश्रमातील वृंदावनात लावले । सुरवातीच्या चित्रात तो प्रसंग आहे ।

३९ ऑगस्ट-आंदोलन व नंतर

विपत बराबर सुख नहीं, जो थोडे दिन होय ।

इष्ट मित्र और बन्धु सब, जान पडे सब कोय ॥

सन १९४२च्या ऑगस्टमध्ये गांधीजी व त्यांचे सहकारी पुढारी तुहंगात गेल्यावर इतिहामप्रसिद्ध ऑगस्ट-आंदोलन सुरू झाले । त्यात देशाची त्याचप्रमाणे सेवाग्राम आश्रम व खेडें यांचीही कसोटी झाली । गांधीजी खेड्यात येऊन बसले ते खेड्यातील लोकांची सेवा करण्यासाठी व त्यांची सामाजिक व आर्थिक पातळी उचावण्यासाठी । सेवाग्राम खेड्यातील लोकाना त्यांनी राजकारणाचे घडे कधीच दिले नाहीत आश्रमामुळे खेड्यातील वेकार लोकांना कामे मिळून मजूरी सुटू लागली, शिक्षण वाढले, कुटीरोद्योग सुरू झाले, आरोग्य व स्वच्छता याचे धडे मिळू लागले खेड्यात सुधारणा होत गेली. गांधीजींना गडी मोलकरणी ठेवून आश्रमातील गृहद्वत्ये त्यांचेमाफत करवून घेणे पसत नव्हते तरी हरिजनांच्या उद्धारासाठी त्यांनी आश्रमाच्या स्वयंपाकघरात त्यांचेकडून कामे करवून घेण्यास मोकळीक दिली होती कृष्णचंद्रजीच्या हाताखाली पाडुरंग कापसे व बरोडा खेड्याचे विश्वनाथ यांनी काम करून खूप शिक्षण घेतले तुळशीराम आवुलकर व दौलतराव यांनी आश्रमाच्या जमाखर्चाखात्यात काम करून आपली प्रगति करून घेतली. गोपाळराव व प्रह्लाद हेही याचप्रकारे शिक्षण घेऊन तयार झाले दशरथ गवई सामान्य कार्यकर्ता होता तो पुढे चरखासंघाचा कुशल शिक्षक बनला. आपल्या पत्नीलाही त्याने विणकामाचे शिक्षण देऊन तयार केले तुकाराम जामलेकर पूर्वी नागपूरच्या मिशनरी संस्थेतर्फे सेगावमध्ये शाळा चालवीत होता. शाळेत मुलाना ख्रिस्ती धर्माकडे ओढण्याचा प्रयत्न केला जाई गांधीजींनी त्याला खूप समजावून पाहिले, नागपूरच्या बिशपशीही त्यांनी

पत्रव्यवहार केला. पण सुरुवातीस त्याच्या प्रयत्नाना यश आले नाही. शेवटी प्रयत्न चालू ठेवल्यावर यश मिळाले व हिस्ती धर्माचा प्रचार बंद झाला. पुढे जामलेकरला गावातील लोकानी समजावल्यावर त्याने मिशनची नोकरी साडून दिली व तो आश्रमात येऊन काम करू लागला. गावातील मिशनची शाळा बंद झाली. भारतानंद यांनी शिवरामला सुतारकाम शिकविले. याच प्रकारे हरिभाऊ, गणपतभाऊ अवारी वगैरे आणखीही कार्यकर्ते तयार झाले.

गांधीजी तुरुंगात गेल्यावर आश्रमात किशोरलालभाई मार्गदर्शक बनले. सेवाग्रामचा आश्रम सत्याग्रह-आंदोलनाचे केंद्र बनला. सेवाग्राम खेडें व आसपासची खेडी यातूनही पुष्कळ जण सत्याग्रह करण्यास तयार झाले, ते सर्व आश्रमात येऊन राहिले. रामपत ओझा नावाच्या एका पोलीस शिपायाने नोकरी सोडली व तो चळवळीत शिरला. वर्ध्यातील टांगेवाल्यानीही सरकारी अधिकाऱ्याशी असहकार पुकारला !

ता २३ ऑगस्ट रोजी किशोरलालभाईंना पकडण्यात आले. त्यानंतर आश्रमातील भगिनीची एक तुकडी कायदेभंग करून तुरुंगात गेली. सेवाग्राम खेड्यातील काही नवयुवकही याच वेळी कायदेभंग करून तुरुंगात गेले. सेवाग्रामपासून पाचसहा मैल दूर असलेल्या सेलूकाटा खेड्यातून अतिशय लायक सत्याग्रही निघाले. आश्रमातील बहुतेक भगिनी तुरुंगात गेल्या. किशोरलालभाई तुरुंगात गेल्यावर बलवर्तसिंग आश्रमातील आंदोलनाची सूत्रे चालवू लागले. चरखा-सघातफें सुकाभाऊ चौधरी त्याचे मदतीस होते. चिमनलालभाईंना सात दिवस तुरुंगात ठेवून पोलीसानी सोडून दिले, यद्यपि त्यांनी कायदेभंग केला नव्हता. बलवर्तसिंगही तुरुंगात जाऊन आले. पोलीसानी कैद्यावर जुलूमही खूप केला, पण सत्याग्रही नमले नाहीत. त्या काळातील फार मोठी घटना भणसाळीभाईंचा उपवास ही होय. मार्गे त्याचा उल्लेख आलाच आहे. देशात सत्याग्रहाचे वादळ सुरू झाले तरी भणसाळीभाई आपल्या चरख्यातच मस्त होते. पुढे बलवर्तसिंगाच्या सूचनेवरून ते आपला चरखा घेऊन वर्ध्यास गेले. तेथेच त्याचा

अनेकवार तुरुंगवास झाला. पोलीस त्यांना पकडीत व ते तुरुंगात गेल्यावर त्यांनी उपवास सुरू केला म्हणजे त्यांना सोडून देत शेवटी चिमूर येथील स्त्रियांवर पोलीसानी अत्याचार केल्याचे कळताच त्यांची दाद मागून घेण्याकरिता ते दिल्लीस गेले तेथे कौन्सिलर श्री अणे याचेकडून अन्यायाची दाद मागण्याचे त्याचे प्रयत्न अयशस्वी होताच त्यांनी उपवास सुरू केला, तो त्रेसष्ट दिवस चालला, त्या दरम्यान त्यांना खूप यातायात करावी लागली पण शेवटी सत्याचा जय झाला !

मुन्नालालभाई, रमणलालभाई व मोहनसिंह या सर्वांनी कारावास भोगला आश्रमाने आपल्या शक्तीप्रमाणे आदोलनात बलिदान दिले स्त्रीपुरुषांपैकी कोणीही मागे राहिले नाहीत

* * * *

सन १९४४च्या मे महिन्यात गांधीजी मुक्त झाले व आपलें आरोग्य सुधारल्यावर ऑगस्टमध्ये सेवान्नामला पोचले त्यावेळी त्याचे मनात असा विचार घोळत होता की, आश्रमातील कार्यकर्ते बाहेर गेले तर अधिक चांगले काम करतील, म्हणून त्यांना बाहेर पाठवून द्यावे. या विषयाची चर्चा त्यांनी आश्रमातील मंडळीशी वरेच दिवस चालविली, पण तीतून फारस काही निष्पन्न झाले नाही मात्र आगाखान महालातून परत आल्यानंतर आश्रमात सूनयज्ञाचे वातावरण वाढत चालले रोज अमुक वेळी आश्रमातील सारी माणसे एकत्र बसून सूत कातीत असत त्यावेळी वातावरण गंभीर बनून जाई सुरुवातीस हा सामुदायिक सूनयज्ञ महादेवभाईंच्या निवासात, ज्या खोलीत ते बसून काम करीत, त्या खोलीत होत असे गांधीजी आपल्या या दीर्घकालीन इमानी सोबत्याला कधीच विसरले नाहीत त्याच्या मृत्यूनंतर ते त्याचे उघड पूजारी बनले कस्तुरबाच्या बाबतीतही तसेच झाले त्या फेब्रुवारीच्या २२ तारखेस वारल्या होत्या म्हणून दर महिन्याच्या २२ तारखेला आश्रमात पहाटे गीतापारायण होत असे सूनयज्ञही होई वाना तुलसीरामायण प्रिय होते म्हणून त्याचेही पारायण केले जाई अशा प्रसंगी गांधीजी सारा

कार्यक्रम' वाफुटीमध्ये घटवून आणीत. प्रवागातही ते २२ तारीख कधी विसरत नसत.

प्रारंभीच्या चित्रात गांधीजी मूत्रयंत्रासाठी महादेवभाईंच्या निवासाकडे जाताना दिसत आहेत. उजवीकडे आश्रमाने व्यवस्थापक चिमनलालभाई साहू हे अरून डावीकडे मुत्तीलाबटन नायर या आहेत.

• •

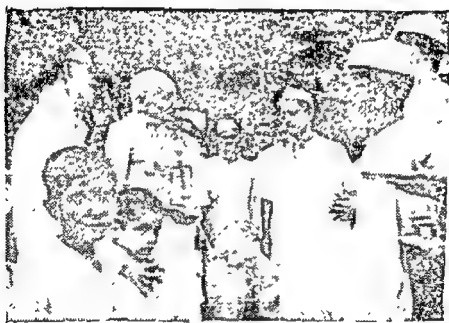
४० निरोधन

उदंड धक्कारुनि बोलती । तरी चळो नेदीच शांति ।
दुर्जनासी मिळोनि जाती । घन्य ते साधु ॥

— दासबोध

गाधीजी सेवाग्रामला आल्यानंतर त्यांना फार दिवस स्वस्थता मिळू शकली नाही. काँग्रेसची कार्यकारिणी अहमदनगरच्या किल्ल्यात बसित होती तरी इतर बहुतेक कैदी सुटले होते. तीन प्रांतात मुस्लिम लीगची मंत्रिमंडळे कारभार करीत होती. इतरत्र ब्रिटिश सरकारने नेमलेले अधिकारी कारभार करीत होते. राजकारण तुंबले होते. काँग्रेस व मुस्लिम लीग यांच्यात पटत नसल्यामुळे इंग्रज सरकारचे फावले होते. देशातील विचारवताना ही परिस्थिति असल्या वाटत होती. मुस्लिम लीग तर्क व बाहेरूनही जनाव जिनावर दडपण आणले जात होते की, “स्वातंत्र्याचा मार्ग मोकळा करण्यासाठी काँग्रेसशी तडजोड करावी.” त्यानंतर जनाव जिनांनी ५ ऑगस्ट १९४४ रोजी जाहीर निवेदन करून गाधीजींना विनंति केली की, “आपण दोघांनीं भेटावे अशी सार्वत्रिक इच्छा दिसते. आता आपण भेटणार आहोच, मदतीची वृत्ति असावी. मागील सर्व विसरून जावे.” जनाव जिना गाधीजींना कधीच ‘महात्मा’ या संबोधनाने गौरवीत नसत. पण या निवेदनात त्यांनी ते विरुद्ध वापरले.

या निवेदनामुळे जनतेच्या आशा वाढल्या व उत्कठा शिगेस पोचली. गाधीजी जनाव जिनांना मुबईत भेटण्यासाठी ८ सप्टेंबर रोजी सेवाग्रामहून रवाना होणार होते. पण ही बातमी प्रसिद्ध होताच हिंदुमहासभेच्या व त्यांच्या विचारांच्या अनेक लोकाना सताप आला. मुस्लिम लीगने लाहोरच्या अधिवेशनात मुसलमानाकरिता पाकिस्तानची मागणी केली होती. हिंदुमहासभावाल्यांना वाटले की, स्वातंत्र्यासाठी मुस्लिम लीगला ही किंमत देऊन गाधीजी देशाची पुढे - १०

फाळणी करण्यास उद्युक्त होतील. त्यामुळे त्याचेपैकी मतान्ध युवकाची एक टोळी गांधीजीची अडवणूक करण्याकरिता सेवाग्रामला आली. त्याचे मुख्य थत्ते नावाचे एक गृहस्थ होते. त्यांनी सेवाग्रामच्या आश्रमात घरणे घरले पहिल्या दिवशी थत्त्यांनी ताकीद दिली की, "घरणे हे पहिले पाऊल आहे. जरूर वाटली तर जिनाना भेटावयास गांधीजी निघाल्याबरोबर त्यांना जबरदस्तीने अडविले जाईल." आपली धमकी अमलात आणण्याकरिता त्यांनी वापूकुटीच्या तीनही फाटकासमोर निरोधक उभे केले. गांधीजी शांत होते. त्यांनी निरोधकांना समजावण्याचा प्रयत्न केला, पण ते ऐकेनात तेव्हा गांधीजींनी ठरवले की, आपण त्याच्यामधून वाट काढून पायी चालत वर्धा स्टेशन-फडे जाऊ जर निरोधकांचे हृदय-परिवर्तन झाले व त्यांनी आपणास गाडीत बसू दिले तरच गाडीत बसू

दरम्यान वर्धा जिल्ह्याचे पोलीस सुपरिटेंडंट शिपाई घेऊन आले त्यांनीही निरोधकांना समजावण्याचा प्रयत्न केला पण तो निष्फळ ठरताच त्यांनी त्यांना पूर्वसूचना देऊन कंद केले व गांधीजींचा मार्ग मोकळा केला.

पोलीसानी थत्त्याची झडती घेतली तेव्हा त्याचेजवळ एक खजीर सापडला. पोलीसानी त्याबद्दल विचारताच थत्ते म्हणाले, "आम्ही निरोधन करणार असल्याचे ऐकून खाकसारांनीही प्रतिनिरोधन करण्याचे जाहीर केले होते. तसे झाल्यास स्वतःच्या बचावासाठी म्हणून हा खजीर जवळ बाळगला होता" थत्त्यांना पकडणाऱ्या पोलीस अधिकाऱ्याने म्हटले, "शहीद झाल्याचे समाधान तुम्हाला मिळालेच असेल!" थत्ते म्हणाले, "छे ! गांधीजींची हत्या झाल्याशिवाय समाधान वाटणार नाही." अधिकारी विनोदाने म्हणाला, "या भाडणाचा निकाल पुढाऱ्यांनाच का सोपवून देत नाही? सावरकर वाटल्यास स्वतः येऊन ते काम करतील" त्यावर थत्त्याचे उत्तर - "एवढा मोठा बहुमान गांधीजींना मिळणार नाही. वनादार हें काम तडीस नेईल."

यत्याचरोवर नथूराम विनायक गोडसे होता, त्याला उद्देशून त्यानी 'जमादार' म्हटले होते. पुढे साडेतीन वर्षांनी यत्याचे भाकित खरे ठरले !!

प्रारंभीच्या चित्रात गांधीजी निरोधकाशी बोलत आहेत. बाजूस प्यारेलाल उभे आहेत. जवळच त्याचा छोटा नातू आपल्या सोबत्यासह उभा आहे. गांधीजी निर्भयतेची मूर्ति होते. त्यांना कोणाबद्दलही द्वेष वाटत नव्हना. गीतेतील आदर्श -

शत्रु मित्र उदासीन मध्यस्थ परका सखा ।

असो साधु असो पापी सम पाहे विशेष तो ॥

गांधीजीनी हृदयस्थ केला होता त्यामुळे कसोटीच्या वेळी ते कधीच कमी पडत नसत. कार्ये जेवढे महान् तेवढी मोठी विघ्नही त्याला येणारच. गांधीजीचे कार्यक्षेत्र व ध्येय ही दोन्ही एवढी विशाल होती की, त्यांना झालेला विरोध व त्याचेवर आलेली सकटे हीही त्याच प्रमाणात प्रचंड असणे अपरिहार्य होते । त्याबद्दल आश्चर्य वा विपाद मानण्यात अर्थ नाही. उलट विरोध व सकटे यानी त्याचा गौरव वाढविला ।

सेवाग्राम आश्रमाच्या इतिहासात ही एक अपूर्व घटना घडली ।

४१ स्मारक

देह त्यागितां कीर्ति मागे उरावी ।

मना, सज्जना, हेचि क्रिया घरावी ।

मना, चंदनाचे परी त्वां क्षिजावें ।

परी अंतरीं सज्जनां नीववावें ॥

— समयं रामदास (मनोबोध).

ता. २२।२।४४ रोजी महाशिवरात्रीच्या पवित्र दिनी राष्ट्र-माता कस्तुरबा यांनी आगाखान महालात कैदेत असताना देह गोडला ! ती खबर बाहेर येताच देशभर दुःखाची लाट पसरली ! देशात हरनाळ पाळण्यात आला कौन्मिल ऑफ स्टंट आणि पजाब, बंगाल, ओरिसा व वायव्य सरहद्दीवरील प्रांत यांच्या वायदेमंडळानी दुसऱ्याचा ठराव पसार केले हिंदुस्थानचे व्हाइसरॉय लॉर्ड बॅन्हेल यांनी गांधीजींना सात्वतपर पत्र पाठवले

राष्ट्रमातेचे एक उचित स्मारक करावे असे हिंदी जनतेच्या मनाने घेतले महायुद्ध व सरकारची दडपणाही यामुळे देशात अर्गी परिस्थिति निर्माण झाली होती की, गांधीजी व इतर काँग्रेस पुढारी यांना लोकानी विसरून जावे ! पण जनता पुढाऱ्यांना विमरली नाही. त्यांच्यावद्दलची आपली निष्ठा व प्रेम व्यक्त करण्यास निला काहीतरी निमित्त हवे होते ते राष्ट्रमातेच्या मृत्यूमुळे मिळाले व राष्ट्रातील प्रमुख मंडळींनी जमून त्यांच्या स्मारकासाठी देणग्या देण्याम जनतेला आवाहन केले । २ ऑक्टोबर १९४४ रोजी गांधीजींना पचाहत्तर वर्षे पुरी होणार होती तेव्हा पचाहत्तर लक्ष रुपयाचा निधि स्व. कस्तुरबा-च्या नावे गोळा करावा व गांधीजी तोवर सुटले तर त्यांच्या ७५ व्या जन्मदिनी त्यांना अर्पण करावा, असे जनतेने ठरविले. त्याप्रमाणे काम सुरू झाले व देणग्याच्या वर्षाव झाला !

गाधीजी १९४४ च्या मे महिन्यात सुटले, त्यामुळे तर देणग्याना उधाण आले ! त्याच्या जन्मदिवसापर्यंत निधि ऐशी लाखावर गेला ! श्रीमंत-गरीब, सुशिक्षित-अशिक्षित, सरकारी अधिकारी-नोकर, मजूर, कैदी सर्वांनी आपापली वर्गणी दिली.

आपल्या पचाहत्तराव्या जन्मदिवशी गाधीजी सेवाग्राममध्यांच होते मडळी जमली आथमात एक छोटासा समारंभ करण्यात आला. श्री सरोजिनीदेवी नायडू यांचे हस्ते निधीचा चेक गाधीजींना अर्पण करण्यात आला

समोरील चित्रात गाधीजींच्या हातात चेक दिमत आहे समोर सरोजिनीदेवी वसल्या आहेत गाधीजींच्या डावीकडे अगदी कडेला निधीचे भग्नो श्री अमृतलाल ठक्कर हे उभे राहून भाषण करीत आहेत.

या निधीतून कस्तूरबा गाधी राष्ट्रीय स्मारक ट्रस्टची स्थापना झाली व त्याचा विनोयोगही गाधीजींनी एका अभिनव पद्धतीने करावयाचे ठरविले. कस्तूरबा या अशिक्षित, साध्या, खंडबळ बाई होत्या आपली सेवाशक्ति, त्यागवृत्ति, प्रेमळपणा व पवित्र आचरण या योगे त्या श्रेष्ठ योग्यतेस पोचल्या त्यांचे स्मारक त्यांना शोभेसे व्हावे अशी गाधीजींची इच्छा होती आजपर्यंत सर्व निधीचे नियामक पुरुष होते गाधीजी म्हणाले, "या निधीच्या नियामक स्त्रियाच असल्या पाहिजेत. हा निधि खेड्यातील स्त्रियांच्या विकासासाठी उपयोगात आणला जाईल व हे काम स्त्रियाच करतील" त्याप्रमाणे देशातील प्रत्येक प्रांतात स्मारक-ट्रस्टतर्फे एक एक स्त्रीप्रतिनिधि नेमण्यात आली व दोन हजार वस्तीपेक्षा कमी वस्तीच्या खेड्यातील स्त्रियांच्या विकासासाठी योजना आखण्यात आल्या. हे काम सुमारे दहा वर्षे नीट चालले निधि आणखीही जमला, परंतु दहा वर्षांनंतर बराचसा निधि संपल्यामुळे व ट्रस्टमधील जुनी मडळी भत्त अगर निवृत्त झाल्यामुळे ट्रस्टच्या धोरणाची दिशा बदलून गेली.

पण निधीने आपले काम केले होते. कस्तूरबानी आपल्या हयातीत स्वतःचा देह चंदनाप्रमाणे झिजवला होता. आपल्या पतीच्या

प्रत्येक प्रयोगात व कार्यात त्यानी सोबत केली होती त्यामुळें जनतेने त्यांना 'राष्ट्रमाता' ही पदवी देऊन त्याचे स्मारक केले. देहत्यागानंतर देखील त्या स्मारकरूपानें जिवंत राहिल्या.

आगाखान महालातील त्याचो तुळस गांधीजीनी त्याच दिवशी (त्यांना निधि अर्पण करण्यात आला त्या दिवशी) वृंदावनात लावली!

• •

४२ विवाहोत्तर संयम

संत कष्ट सहे आपही, सुखी राखे जु समीप ।
आप जरं तहें और को, करं उजेरो दीप ॥

सेवाग्राम आश्रमात अनेक वधूवगची लग्ने झाली, पण ती बाहेरील व्यक्तीची होती चिमनलालभाईची कन्या शारदा व पारनेर-कराची शरद या आश्रमातील कार्यकर्त्यांच्या मुली दूरच्या वराशी लग्ने करून अन्यत्र ससार करू लागल्या पण कनु व आभा याची गोष्ट वेगळी होती कनु हा नारायणदासभाई गांधी याचा मुलगा गांधीजींचे अंक दूरचे चुलत वधू राजकोट येथे राहात असत त्याच्या चारही पुत्रांनी गांधीजींच्या कार्यास स्वतःला वाहून घेतले होते त्याच्या पैकी तिसरे पुत्र नारायणदासभाई सावरमती येथील सत्याग्रहाश्रमाच्या शेवटच्या कालात त्यांनी मंत्री या नात्याने आश्रमाचा कारभार सांभाळला तो आश्रम विसर्जन पावल्यावर ते राजकोटला राहून राष्ट्रीय शाळा चालवू लागले त्याचा दुसरा मुलगा कनु त्याने सरकारी शाळेत शिक्षण कधीच घेतले नाही प्रथम सावरमतीच्या आश्रमात राहून त्याने शिक्षण घेतले त्याला वादन, फोटोग्राफी, व्यायाम व खेळ इत्यादीची फार आवड होती सेवावला आश्रम स्थापला गेल्यावर तो त्या आश्रमात येऊन राहिला गांधीजींना फोटोवद्दल आवड नव्हती पण कनूच्या सेवेने व निष्ठेने प्रसन्न होऊन त्यांनी त्याला फोटोग्राफी शिकण्यास व आश्रमात फोटो घेण्यास परवानगी दिली होती गांधीजींच्या वऱ्याच फोटोचे जनकत्व कनूकडे जाते

सन १९४० त कलकत्याहून अमृतलाल चट्टोपाध्याय आपल्या चार मुलांसमवेत सेवाग्रामला येऊन राहिले या चौघांपैकी आभा नावाची एक मुलगी होती ती आली तेव्हा लहान होती, पण तेथेच

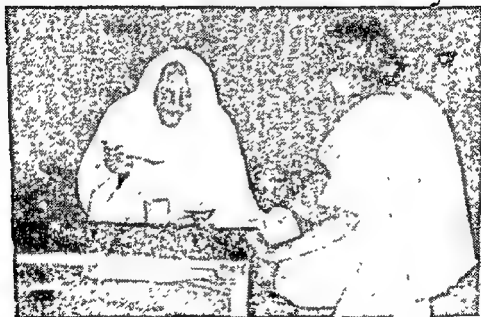

राहिली व शिकली-सवरली पुढे कनु व आभा यांचे लग्न ठरले आणि सन १९४५ च्या फेब्रुवारीच्या २१ तारखेस विवाहविधि झाला. समोरील फोटोंत गाधीजी या विधीसाठी पाटावर बसलेले दिसत आहेत गाधीजींना ब्रह्मचर्य फार पसंत होते आपला देश स्वतंत्र होईपर्यंत तरुण मुलामुलींनी लग्नाचा विचार न करता सेवेस जीवन समर्पण करावे असे त्यांना वाटे पण त्यांच्या म्वत च्या गांधी वृट्टुवातून देखील अशी आदर्श मुले निघालेली त्यांना पहावयास मिळाली नाहीत. तरी देखील मनात अममाधान न ठेवता ते विवाहातुनक लायक जोड्यांना आशीर्वाद देत बहुधा त्यांनी लावलेल्या प्रत्येक लग्नात ते नवविवाहित जोडप्याला सयमाचा उपदेश करीत. सतानाची इच्छा झाली तरच समागम करावा, नाहीतर ब्रह्मचर्य पाळावे, गृहस्थाश्रमी दंपती जर याप्रमाणे वागेल तर ते त्यांचे ब्रह्मचर्यच समजले जाईल, असे त्यांचे निक्षून सांगणे असे

लग्नानंतर त्या जोडप्याला त्यांनी आश्रमात राहू न देता राडकेच्या पलीकडे तालीमी सघाच्या जागेत त्यांना घर करून राहाण्यास सांगितले. मुन्नालालभाई व कचनवेन पुष्कळ काळ आश्रमात रानी होऊन राहात होती त्यांनाही आश्रमाच्या हद्दीबाहेर घर करून राहाण्यास गांधीजींनी सांगितले

वैवाहिक जीवन देखील सयमपूर्वक व्यतीत केले जावे म्हणजे ता खऱ्या अर्थाने गृहस्थाश्रम होईल असे त्यांचे मत होते चारही आश्रम सयमावरच आधारलेले आहेत, त्यामुळे विवाह केल्यावर अनिर्वच वागण्यास सूट मिळते, असा अर्थ घेता कामा नये अशी त्यांची निकषणूक होती

दुसऱ्या चित्रात गांधीजी कनु व आभा यांच्या साद्यावर हात ठेवून फिरावयास निघाले आहेत असे दृश्य आहे. सर्वांच्या मर्यादा गांधीजी समजत असत. आपली मते व आपल आदर्श यांची जबरदस्ती कोणावरही करीत नसत व घर्माळा अविरद्ध अशा वासना पुऱ्या केल्यावरही त्यांचेवर पूर्वीप्रमाणेच प्रेम ठेवीत नोवतालच्या ध्यक्नीचा विकास घडवून आणण्यात त्यांनी अपार सहानुभूति व दूरदृष्टि दाखवली त्यामुळे ते असंख्य लोकांकडून कामे करून घेऊ शकले।

४३ आजार

देहेन्द्रियमनःप्राणैः सुखं दुःखं यदाप्यते ।

इममाध्यात्मिकं तापं विजानीयाद्वि देहिनाम् ॥ *

गाधीजीना पारमार्थिक जागृति आली तेव्हापामून म्हणजे अगदी तरुण वयात त्यानी आपल्या गरीराला सत्याच्या नाक्षात्कारा-साठी साधन बनविले होते. त्यामुळे ग्रहाचर्य व अस्वाद ही व्रते त्यानी नेमाने पाळली. आजारी पडणे हा गुन्हा होय असे ते मानीत त्याचे आहारविहार नेमस्त असत. तरी त्याची प्रकृति पूर्णपणे निकोप अशी राहिली नाही. त्याना मधून मधून आजार होत दूध पिणे मोडल्यावर त्याना आमाश झाला होता व वकरीचे दूध पिकू लागल्यावरच त्याचे जाऊ पहाणारे प्राण परत आले, ही घटना त्याच्या आत्मव्येत दिली आहे. सन १९२२ मधील कारावासातून ते सुटले त्याला कारण त्याच्या अपेन्डिक्सवर नस्रक्रिया करण्यात आली, हेही सर्वविश्रुत आहे. सन १९४२ च्या कैदेतून सुटण्यासही त्याना लागलेला दोषी हिंवाप कारणीभूत झाला. त्याच वेळी त्याच्या उदरात हूक्चमंही झाले होते. या ऐतिहासिक आजाराची यादी सोडली तरी आश्रमजीवनातही त्याना मधून मधून काहीतरी होतच असे. पुढे तर त्याना रक्तादाचा आजार लागू झाला होता, जो शेवटपर्यंत टिकला.

सेगावला येऊन राहिल्यावर अनेकाना विषमग्वर व हिंवाप याची बाधा झाली, तरीच गाधीजीनाही झाली. त्याना सारखा ताप येऊ लागला प्रकृति फारच विघडली तेव्हा जमनालालजींच्या आग्रहास्तव त्याना वर्धा येथील सरकारी रुग्णालयान जाऊन काही दिवस राहावे लागले.

*देह इन्द्रिय आणि प्राण । यत्तेनि योगे आपद्य ।

सुखदुःखे शिणे जाण । या नाव आध्यात्मिक (ताप) ॥

आजारांमुळे त्यांना हवेच्या ठिकाणीही मधून मधून जाऊन राहावे लागत असे. तथापि त्या दिवसातही त्यांची जनतासपर्काची व मार्गदर्शनाची कामे चालू असत

आगाखान महालातून सुटताना ते आजारीच होते. तो आजार त्यांना काही महिने भोवला. वरे होऊन सेवाग्रामला परत आल्यावर ते पुन्हा एकदा आजारी पडले. एकदा पोटातील वेदना असह्य झाल्यामुळे जमिनीवर गडबडा लोळून विव्हाळू लागले! त्यावेळी अन्तेवासीना फस्तुरबाची आठवण झाली!

सन १९४५ मध्ये ते पुन्हा आजारी झाले होते. पोट जड वाटल्याने त्यांनी एरंडेल घेतले. जुलाव झाले पण अक्षतपणा वाढल्यामुळे स्नानगृहातच ते वेशुद्ध पडले! काही वेळाने शुद्धीवर आले; पण झाल्या घटनेची वाच्यता न करण्यास त्यांनी जवळच्यांना ताकीद दिली.

सुरुवातीचा फोटो या आजारानंतरचा आहे. आजारातून उठलेले गांधीजी दूध पीत आहेत. जवळ त्यांच्या चुलतभावाची नात मनु गांधी बसली आहे.

सन १९४६ च्या हिवाळ्यात गांधीजींना जवरदस्त खोकला झाला. त्यांना फार त्रास होऊ लागला म्हणून डॉक्टरांच्या सांगण्यावरून त्यांनी वापूकुटी सोडून आखिरीनिवासात वास्तव्य केले कारण त्याचे जोते उच असल्यामुळे ऊन व कोरडी जमीन याचा फायदा मिळू शकत होता. आखिरीनिवासाच्या पूर्वेकडील पडवीत सकाळी ते सूर्यस्नान करीत असत; कारण पडवीच्या समोर विशाल भूप्रदेश मोकळाच होता व उगवता सूर्य बराच वेळ डोळ्यासमोर दिसत असे.

या आजारातून वरे झाल्यावर गांधीजी २५ ऑगस्ट १९४६ रोजी जे बाहेर पडले ते पुन्हा आश्रमात आले नाहीत म्हणूनच त्या निवासाला आखिरीनिवास हे नाव पडले.

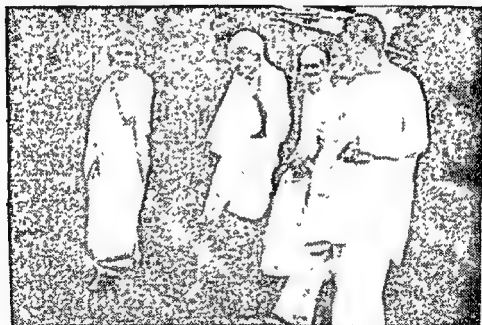
४४ खेडें आणि आश्रम

संकेतें लोक वेधावा । येकूनयेक बोधावा ।
 प्रपंचही सावरावा । यथानुशक्त्या ॥ ७ ॥
 प्रपंचसमयो ओळखावा । धीर बहुत असावा ।
 संब्रंध पडो नेदावा । अतिपरिचयाचा ॥ ८ ॥
 उपाधीस विस्तारावें । उपाधींत न सांपडावें ।

— दासबोध ११-५

सेगाव हे देशातील सात लाख खेड्यांपैकी एक होते हिंदी प्रजा खेड्यात वसली आहे व तिचा विकास ज्ञात्याविना देशाचा उद्धार होणार नाही, अशी दृढ भावना मनात बाळगून गांधीजी सेगावला येऊन वसले होते सेगावची सेवा करीत असतानाच देशातील इतर खेड्याच्या विकासाची चावी हाती येईल या श्रद्धेने त्यांनी अनेक प्रयोग केले गांधीजींच्या हयातीत आश्रम व सेगाव खेडें यात अविभाज्य संबंध जडला होता आश्रमाची सर्व शक्ति, बुद्धि, कौशल्य व कला याचा फायदा सेगावला दिला जात होता आश्रमात सेगावचे मजूर काम करीत हे मार्गे सांगितलेच आहे एकदा मुन्नालालभाईंनी गांधीजींना सुचवले की, आश्रमातील नोकर कामाची मजूरी घेऊन जातात, त्याऐवजी त्यांनी आश्रमाच्या भोजनालयात जेवावे व त्यांना थोडे पैसे वरकड खर्चासाठी द्यावे त्याच्या जेवणाचा खर्च जेवढा अधिक होईल तेवढा आश्रमाने सोसावा यामुळे परस्परात वन्धुभाव वाढेल व आश्रमवासी त्या ग्रामवासियाच्या जीवनात प्रवेश करू शकतील.

गांधीजींना ही योजना पसत पडली व त्यांनी ती मजूर केली. काही दिवस हा प्रयोग चालला. मुन्नालालभाई या प्रयोगामार्गे स्तूप झटले नोकरावर थोडा परिणामही झाला. पण हळू हळू प्रयोग बंद पडला.

सेगावच्या लोकाना लढाईच्या काळात धान्यही पुरते मिळत नव्हते. त्यांनी बलवतसिंहाजवळ जाऊन आश्रमाकडून मदत मिळावी अशी मागणी केली; पण अशी मदत देण्याची आश्रमाची ऐपत नव्हती. ही सन १९४६ मधील घटना आहे गांधीजी प्रवासात होते बलवतसिंहानी त्यांना पत्राने ही गोष्ट कळविताच त्यांनी बलवतसिंहाच्या योजनेस समिती देऊन जमनालालजींच्या दुकानवाल्यास पत्र पाठवले की, सेगावच्या लोकांच्या अडचणीत त्यांना धान्याची मदत करावी. गांधीजी कोठेही असले तरी सेगावबाबतच्या आपल्या जबाबदारीचे भान कधी विसरत नसत.

गांधीजी आश्रमात असत तेव्हा खेड्यातील तडे भाडणेही मिटविण्याचा प्रयत्न करीत. एकदा खेड्यात भाडण झाले. एका सवर्ण मनुष्याने एका हरिजनाचा डोळा फोडला प्रकरण पोलिसात जाणार होते. गांधीजींनी मध्ये पडून सवर्ण मनुष्याला ममजावले आणि सल्ला दिली की, "ज्या हरिजनाचा डोळा फोडला त्याची सार्वजनिक रीत्या माफी मागावी व नुकसानभरपाईदाखल त्याला शंभर रुपये द्यावे." तो सवर्ण गृहस्थ सेगावचा मालगुजार होता. तो रुपये देण्यास तयार झाला पण माफी मागण्यास कबूल होईना गांधीजींनी सांगितले की, "माझ्या दृष्टीने रुपये देणे महत्त्व नाही. तुम्हाला देता येत नसतील तर मी देईन. पण तुम्ही जो गुन्हा केला आहे त्यासाठी क्षमा मागितलीच पाहिजे. शिवाय गरीब हरिजनाच्या बाबतीत तुमचेकडून अन्याय झाला आहे. तेव्हा हे दुहेरी पाप क्षमा मागितल्यावाचून धुतले जाणार नाही" तो गृहस्थ सरळ होता पण दुसऱ्यांनी त्याला पटवून माफी मागू दिले नाही शेवटी पोलीसात प्रकरण गेले व तो गृहस्थ व त्याचा मुलगा या दोघांना चार व आठ महिन्यांची शिक्षा झाली. शिवाय पुष्कळ रुपये खर्च करावे लागले ते वेगळे ! गांधीजींचे ऐकले नाही या गोष्टीचा त्याला पश्चात्ताप झाला !

+

-

गांधीजींच्या शेवटल्या दिवसात सेवाश्रम आश्रमात स्थायी रूपाने राहणारी वडील मंडळी म्हणजे चिमनलाल, मुन्नालाल, बलवतसिंह, पु. से-११

पारनेरकर व कृष्णचंद्र ही होत. कृष्णचंद्र हे उत्तरप्रदेशातील सुशिक्षित गृहस्थ - एम्. एस. सी. ची परीक्षा उत्तीर्ण झाल्यावर सेवाग्रामच्या आश्रमात येऊन राहिले होते. त्यांनी आश्रमात कठिण तपश्चर्या केली व गांधीजींच्या कसोटीला ते उतरले. आपल्या शरीरास त्यांनी पुष्कळ कष्ट दिले व सोबत्याची खूप सेवा केली.

आपल्या पश्चात् एकादशव्रताचे पालन करीत सेवाग्राम आश्रमात-च मरेपर्यंत राहावयास कोण तयार आहेत, अशी पृच्छा गांधीजींनी एकदा केली होती. त्यांनी एक प्रतिज्ञापत्र तयार करून ते कबूल असणाऱ्यांना त्यावर सही करण्यास आवाहन केले सतरा जणांनी सहा केल्या पण आज मितीस (१९६८) त्यापैकी एकटे चिमनलालभाईच आश्रमात राहिले आहेत. इतर मडळी देशातील विविध क्षेत्रात सेवा-कार्य करण्यात गुंतली आहे

आश्रमात कायम न राहिलेल्या परंतु सतत सबंध ठेवून सेवा करणाऱ्या व त्याचे आदर्श मानणाऱ्या सेवकात श्री तात्याजी वझलवार यांची गणना करता येईल. नागपूरमधील एका महाविद्यालयाचे ते प्राचार्य होते. सन १९३९-४० च्या सुमारास सेवाग्राम आश्रमाशी त्यांचा सबंध जुळला तो त्यांच्या मृत्यूपर्यंत कायम टिकला पुढे त्यांनी नोकरी सोडली व स्वतःस सार्वजनिक सेवेस वाहून घेतले मध्यप्रान्ताच्या हरि-जन सेवक संघाचे ते अध्यक्ष झाले. वारंवार ते आश्रमात येऊन राहात व आश्रमाची कामे करीत असत.

आश्रमाची व्रते अक्षरशः अमलात आणणाऱ्या प्रयोगवीरात वृद्ध श्रीपत बाबांची गणना आहे. मूळचे ते एका खेड्यातील रहिवासी होते तरी विद्वान् होते. त्यांचे वैराग्य प्रखर होते. त्यांचे मन सदैव परमार्थात रमन असे. या अतिशय कष्टाळू साधकाने सन १९४२ मध्ये "जितके कमावावे तितकेच खावे," हे व्रत घेतले. त्या व्रतामुळे त्यांचे पोट विणडले. वृद्धवयात या व्रतपालनापासून त्यांना ताप होऊ लागला. कारण शरीरश्रम करूनच ते बर्माई करीत. वृद्धपणी सूत कातण्याशिवाय उत्पादकश्रम होऊच शकत नव्हते. कताईत रोज दोन पैसे मिळाले तर तेवढ्याचेच फुटाणे घेऊन ते खात असत. कित्येक वर्षे हा क्रम

चालल्यामुळे त्याची प्रकृति ढासळली. प्रथम ते नालवाडीच्या आश्रमात होते. सरकारने स्वातंत्र्य-आंदोलनाच्या कालात तो आश्रम जप्त केल्यावर ते चरखा सधाच्या आवारात जाऊन राहिले. पण त्याची प्रकृति फारच क्षीण झाल्यावर आश्रमीय मंडळींनी आग्रह करून त्यांना सेवाग्राम आश्रमात आणून ठेवले व नेहमीचा आहार सुरू करविला त्यामुळे त्याची प्रकृति थोडीफार सुधारली. नंतर त्यांनी कातणे, अध्यापन व गांधीजींच्या क्षोपडीची सफाई आणि व्यवस्था या कामात शेष आयुष्य घालविले.

*

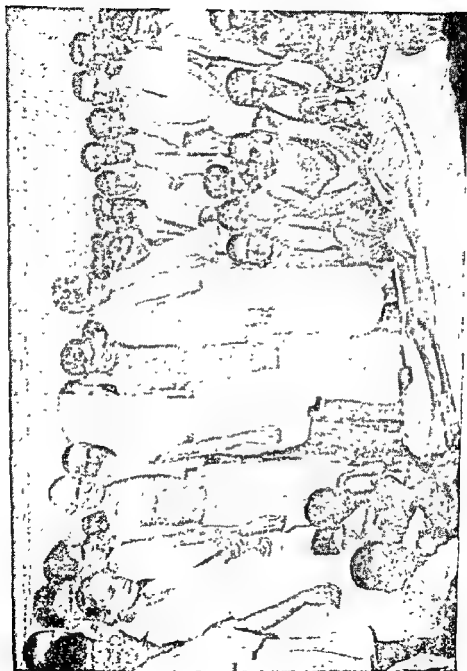
*

गांधीजी उत्तरेकडे कार्यान्वित असताना आश्रमात विधायक कामे चालूच होती. एक मोठी नवी विहीर बाधण्यात आली होती शेतीतहि बऱ्याच सुधारणा करण्यात आल्या होत्या सडकेवर फिरताना गांधीजींना धुळीचा त्रास होतो म्हणून शेतातून रस्ते बाधण्यात आले होते. सन १९४७च्या फेब्रुवारीच्या ११ तारखेस जमनालालजींचा श्राद्ध-दिन येत होता. त्यास गांधीजी हजर राहातील ही आश्रमवासियांची अपेक्षा होती. त्यांनी आश्रम सोडल्यास सुमारे दोड वर्ष होत आले होते तरी आश्रमासबंधींच्या गुतागुतीच्या प्रश्नाबाबत पत्रद्वारा त्यांचे मार्गदर्शन घेतले जाई

पण ज्या शुभ दिवसाची मार्गप्रतीक्षा आश्रमवासी उत्सुकतेने करीत होते तो दिवस उजाडला नाही !

मध्यंतरीच्या चित्रात गांधीजी आखिरीनिवास समोरून चालताना दिसत आहेत. हा प्रसंग सन १९४६ मधला म्हणजे त्यांनी आश्रम कायमचा सोडला तत्पूर्वीचा आहे. त्यांच्या उजवीकडे राजकुमारी अमृतकौर आहेत व डावीकडे चप्पा लावलेले गृहस्थ उदितगोपाल हे आहेत. ते युनायटेड प्रेसचे बातमीदार होते व मुंबईत राहात होते. गांधीजी त्यांचेशी बोलत आहेत.

• •

४५ धर्मानन्द कोसम्बी

वन्हीची ज्वाळा जैसी । वायां जाय आकाशीं ।
क्रिया जिरों दे तैसी । शून्यामाजी ॥

— ज्ञानेश्वरी

“विष्णुमय जग वैष्णवाचा धर्म” अशी गाधीजीची दृष्टि व वृत्ति होती सेवाग्रामचा आश्रम स्वयं एक कुटुंब तर होताच पण गाधीजी बाहेरच्या आपल्या विश्व-कुटुंबातूनही अनेक व्यक्तींना सेवाग्रामच्या आश्रमात बोलावून घेत, त्याचेवर स्नेहाचा वर्षाव करीत व त्याची सेवा करून आश्रमातील मडळीनाही विश्व-कुटुंबकत्वाचे पाठ देत. गाधीजी बाहेर प्रवासात असले तरी आश्रमात अनेक गरजूंना पाठवीत व आश्रमीयांकडून त्याची आपुलकीने सेवा करून घेत

१९४७ मध्ये गाधीजी देशातील जातीय वैमनस्याची आग विझविण्याच्या प्रयत्नात असताना त्याच्या सांगण्यावरून सेवाग्रामच्या आश्रमात एक विशेष पथिक आले । त्याचे नाव आचार्य धर्मानन्द कोसम्बी । त्याचा जन्म गोव्यात झाला होता. गरीब परिस्थितीतही स्वप्रयत्नांनी अध्ययन करून ते विद्वान् झाले त्यांनी बौद्ध-वाङ्मय वाचले तेव्हा त्यांना भगवान् बुद्धाच्या विचारांचे आकर्षण वाटले त्या-मुळे त्यांनी पाली भाषेचा अभ्यास केला व नंतर ते बौद्ध झाले. संस्कृत व पाली भाषांचे विद्वान् म्हणून त्यांची दिग्गज कीर्ति झाली ते युरोपियन देशातही फिरून आले रशियन विद्वानांच्या आमंत्रणावरून ते रशियात जाऊन काही काळ राहिले व तेथील विद्वानांना संस्कृत व पाली भाषातील ग्रंथांचे भाषांतर करण्यात त्यांनी मदत केली. तेथे असताना त्याचेवर साम्यवादी विचाराचा पगडा बसला

सन १९४७च्या जानेवारीमध्ये ते गाधीजींच्या आमंत्रणावरून सेवाग्रामच्या आश्रमात आले तेव्हा त्याची सत्तरी उलटली होती.

त्याची प्रकृति फार बिघडली होती, खाल्लेले पचत नव्हते, सर्वांगास खाज सुटत असे. त्यामुळे केवळ पाण्यावर राहून देहोत्सर्ग करावा असे त्याच्या मनाने घेतले व या प्रयोगाबाबत त्यांनी गांधीजींचा अभिप्राय विचारला. गांधीजींनी आपली समति दिली तरी विनोदाना विचारून काय करावयाचे ते करावे असे पत्रद्वारा कळविले.

विनोदाच्या सल्ल्याप्रमाणे कोसम्वींनी काही दिवस अल्पाहार चालू ठेवला. पुढे त्याची समति घेऊन त्यांनी ता ४५ ४७ पासून तो वद केला. शरीर हळू हळू क्षीण होऊं लागले तरी त्याची मानसिक प्रसन्नता व बुद्धीची तीव्रता दोन्ही कायम राहिल्या. त्याची सेवा करणाऱ्या कार्यकर्त्यांशी ते मोकळें बोलत, आपले अनुभव सांगत, भगवान् बुद्धाचे विचार समजावीत, आजारामुळे आपली तितिक्षा वाढत आहे असे सांगून आपला सतोष व्यक्त करीत. मुंबईत त्याचे चिरजीव व कन्या दोघेही राहात होती. दोघांनी वडिलांच्या भेटीस येण्याविषयी रूप आग्रहपूर्वक विनंति केली पण कोसम्वींनी परवानगी दिली नाही. मरणापूर्वी त्यांनी आपले सारे सामान आश्रमास सोपून दिले फक्त एक घडयाळ आपल्या मुलासाठी वेगळें काढले, या दृष्टीने की मुलाला आपले काही स्मृतिचिन्ह स्वतः जवळ बाळगावे अशी इच्छा झाल्यास ती अपूर्ण राहू नये

मृत्यूपूर्वी त्यांनी "आनापान" भावनेचा अभ्यास चालवला, कारण शेवटी शेवटी त्यांना क्षीणतेमुळे कष्ट फार होऊ लागले होते. मृत्यु समोर साक्षात् उभा असताही ते विचलित झाले नाहीत. ज्या मित्राची प्रतीक्षा ते बरेच दिवस करीत होते त्याच्या वाढपाशात त्यांनी आपला क्षीण देह ता ४ जून १९४७ रोजी दुपारी अडीच वाजता शांतपणे सोडून दिला ! मरणापूर्वी त्यांनी दक्षिणेवढील दरवाजा उपटण्यास सांगितले व लगेच त्याचा प्राण गेला

मुमुक्षातीच्या फोटोन त्याचा अस्थिपंजर देह दिसत आहे. जवळ श्री विनोबाजी व आचार्य कानेलकर उभे आहेत. सायंकाळी पांच वाजता त्यांच्या देहास अग्निगम्यार देण्यात आला. विनोबाजींनी वेदमंत्र पठले. दृश्य भव्य होतं !

त्याच्या मृत्यूचा सविस्तर समाचार गाधीजींना कळविण्यांत आला. गाधीजी त्यावेळी दिल्लीत होते. ता ५. ६ ४७ रोजी सायं-काळी प्रार्थना-प्रवचनात गाधीजींनी कोसंबीचा गौरव केला — “जे आपली दांडी पिटतात व पिटवतात, त्यांना आम्ही खूप चढवतो. पण जे मूक सेवक आहेत, घर्माची सेवा करतात, त्यांना लोक ओळखत सुद्धा नाहीत. असे एक आचार्य कोसंबी होते. ते भारतातील प्रमुख विद्वान् होते. त्यांनी स्वतः फकीरी पसत केली होती. त्याचे जीवन प्रार्थनारूप झाले होते. आम्हा सर्वांना त्याचे अनुकरण करण्यास ईश्वर शक्ति देओ !”

४६ उपसंहार

कोई देवता मरा न भगवान मर गया ।

शाहंशाह मरा न सुलेमान मर गया ॥

हिंदू कोई मरा न मुसलमान मर गया ।

इतनीसी बात है कि एक इन्सान मर गया ॥

सन १९४८ च्या जानेवारीत गांधीजीनी दिल्ली येथें आपल्या जीवनातील शेवटचा व "अलकारावरी मुकुटमणि" असा भव्य व पवित्र उपवास केला त्याच्या यशाच्या किरणानी स्वदेश व परदेश — सर्वत्र आशेचे व श्रद्धेचे वातावरण निर्माण केले सेवाग्राम आश्रमात-ही दिल्लीच्या खबरा येऊन पोचत होत्या आश्रम सोडून गांधीजीना बरेच दिवस झाले होते त्याच्या पुनर्भेटीसाठी आश्रमीय जन उत्कण्ठित झाले होते. गांधीजीही पुन्हा आपल्या कुटुंबात जाऊन राहाण्यासाठी उत्सुक झाले होते देश स्वतंत्र होऊन साडेपाच महिने होत आले होते परंतु समस्या अधिकाधिक जटिल होत होत्या परचक्रापेशा अत नलह अधिक भयावह असतात आश्रमातील एक कार्यकर्ते श्री शंकरन् याची तरुण व एकुलती एक कन्या वारली त्यामुळे ते दुःखी झाले होते. श्री किशोरलालभाईंनी पत्रद्वारा गांधीजींना ते वृत्त कळविले ता. २९ जानेवारी रोजी गांधीजींनी किशोरलालभाईंना उत्तर लिहिले त्यात आपण शंकरन्ना दुखवट्याचे पत्र पाठवल्याचे कळवून पुढे लिहिले की, "सेवाग्रामला येण्याचा माझा बेत अद्याप अनिश्चित आहे .... कदाचित् उद्या त्या बाबतीत निर्णय घेतला जाईल."

काल करे सो आज कर, आज करे सो अब ।

पल में परलय होत है, बहुरि करैगे कब ? ॥

आपल्या मृत्यूची चाहूल गांधीजींना लागली होती असे वाटते. त्या सुमारास त्याचे तोंडून सूचक वाक्ये निघत होती स्वतःच्या

निर्याणापूर्वी त्यांनी शंकरन्ना जै दुखवट्याचे पत्र पाठवले त्यातही “मी तुम्हाला काय लिहू ? तुम्हाला मी कोणते सात्वत देऊ शकतो ? मृत्यु हा खरा मित्र आहे आमच्या अज्ञानामुळेच आम्ही शोक करतो. सुलोचनेचे (शंकरन्ची कन्या) चैतन्य काल होते, आज आहे, उद्याही असेल अलवत् शरीराचा नाश झालाच पाहिजे ” - असेच उद्गार आहेत.

शेवटी जानेवारीची ३० तारीख उजाडली आश्रमातील मडळी नेहमीप्रमाणे आपल्या दिनक्रमात मग्न होती सायंकाळचे भोजन आटोपले आणि वध्यहिन आश्रमात फोनवरून खबर देण्यात आली, “सायंकाळच्या प्रार्थनेस जात असताना कोणा मनुष्यात वापूजीवर गोळ्या झाडून त्याचे प्राण घेतले ।।”

प्रथम ही खबर कोणास खरीच वाटली नाही, पण तिचे समर्थन करणारे सदेश येऊ लागले तेव्हा तिच्यावर विश्वास ठेवावाच लागला ! वध्यचे कलेक्टर व पोलीस अधिकारी यांनी येऊन सहानुभूति व्यक्त केली आश्रमवासियांनी प्रार्थना केली नंतर विचारविनिमय झाला मुन्नालालभाईंनी सुचवले की, या प्रसंगी आश्रमातून कोणीतरी दिल्लीस जाऊन अन्त्ययानेत सामील झाले पाहिजे त्यांनी स्वतः जाण्याची तयारी दर्शविली व ते गेले त्यांना गांधीजीचे अन्त्यदर्शन झाले, पण आश्रमवासियांना गांधीजीच्या भस्मदर्शनावरच समाधान मानून घ्यावे लागले पुढे पवनारच्या परिसरात, धाम नदीच्या पवित्र पात्रात त्या भस्माचे विसर्जन करण्यात आले ! तेव्हापासून दर वर्षी फेब्रुवारीच्या १२ तारखेस त्या जागी सर्वोदय मेळा भरत असतो

शेवटी गांधीजीचा देहोत्सर्ग आश्रमात न होता भारताची राजधानी नई दिल्ली येथे झाला ! आश्रमाच्या पुनीत जागेला हत्येच्या पातकाचा स्पर्श झाला नाही, हा ईश्वरी सकेतच समजला पाहिजे दिल्लीचा इतिहास मानवी क्रौर्य व रक्तपात यांनी रंगला आहे. तेथे पुरातन कालापासून अनेक राजकीय उलढाली झाल्या

आहेत. राजकारणावर अध्यात्माचा प्रभाव पाडावा, मानवांत शांति व प्रेम यांचें साम्राज्य स्थापवें, एतदर्थ भगीरथ प्रयत्न करीत असतां आपल्या अपूर्व सत्याग्रही युद्धांत महात्मा गांधी गारद झाले ! त्यांच्या घवल यशोमंदिरावर एक देदीप्यमान कळस चढला !! खरोखरच ते देवांचे प्रिय व प्रियदर्शी होते !

• •

सखिमे वो आहेती उदंड वेडे,
 ऐसे ते सज्जन थोडे ।
 तयांची संगति जोडे, परमभाग्ये ॥
 साहाती बोलणें उणें, न पुसतां सांगणें ।
 समचि देखणें, उणें-अधिक नाहीं ॥
 अभिमान नावडे, धांवती दीनांकडे ।
 तयांचे जे उकिरडे, महाल त्यांचे ॥
 रामी रामदास वास, पहातो रात्री-दीस ।
 ऐसीयांचा सौरस, देई राघवा ॥

श्रीसद्गुरुचरणार्पणमस्तु ।

निर्याणापूर्वी त्यांनी शवरन्ना जे दुसवट्याचे पत्र पाठवले त्यातही “मी तुम्हाला काय लिहू ? तुम्हाला मी कोणते सात्वन देऊ शकतो ? मृत्यु हा खरा मित्र आहे आमच्या अज्ञानामुळेच आम्ही शोक करतो. सुलोचनेचे (शकरन्ची कन्या) चैतन्य काल होते, आज आहे, उद्याही असेल. अलवत् शरीराचा नाश झालाच पाहिजे” — असेच उद्गार आहेत

शेवटी जानेवारीची ३० तारीख उजाडली आश्रमातील मडळी नेहमीप्रमाणे आपल्या दिनक्रमात मग्न होती सायकाळचे भोजन आटोपले आणि वर्ध्याहून आश्रमात फोनवरून खबर देण्यात आली, “सायकाळच्या प्रार्थनेस जात असताना कोणा मनुष्याने दापूजीवर गोळ्या झाडून त्याचे प्राण घेतले ।।”

प्रथम ही खबर कोणास खरीच वाटली नाही, पण तिचे समर्थन करणारे सदेश येऊ लागले तेव्हा तिच्यावर विश्वास ठेवावाच लागला । वर्ध्याचे कलेक्टर व पोलीस अधिकारी यांनी येऊन सहानुभूति व्यक्त केली आश्रमवासियांनी प्रार्थना केली नंतर विचारविनिमय झाला मुन्नालालभाईंनी सुचवले की, या प्रसंगी आश्रमातून कोणोतरी दिल्लीस जाऊन अन्त्ययानेत सामील झाले पाहिजे त्यांनी स्वतः जाण्याची तयारी दर्शविली व ते गेले त्यांना गांधीजीचे अन्त्यदर्शन झाले, पण आश्रमवासियांना गांधीजीच्या भस्मदर्शनावरच समाधान मानून घ्यावे लागले पुढे पबनारच्या परिसरात, धाम नदीच्या पवित्र पात्रात त्या भस्माचे विसर्जन करण्यात आले । तेव्हापासून दर वर्षी फेब्रुवारीच्या १२ तारखेस त्या जागी सर्वोदय मेळा भरत असतो

शेवटी गांधीजीचा देहोत्सर्ग आश्रमात न होता भारताची राजधानी नई दिल्ली येथे झाला । आश्रमाच्या पुनीत जागेला हत्येच्या पातकाचा स्पर्श झाला नाही, हा ईश्वरी संकेतच समजला पाहिजे दिल्लीचा इतिहास मानवी क्रौर्य व रक्तपात यांनी रंगला आहे. तेथे पुरातन कालापासून अनेक राजकीय उलाढाली झाल्या

आहेत. राजकारणावर अध्यात्माचा प्रभाव पाडावा, मानवात शांति व प्रेम याचे साम्राज्य स्थापावे, एतदर्थं भगीरथ प्रयत्न करीत असता आपल्या अपूर्व सत्याग्रही युद्धात महात्मा गांधी गारद झाले ! त्याच्या घवल यशोमदिरावर एक देदीप्यमान कळस चढला ! ! सरोखरच ते देवाचे प्रिय व प्रियदर्शी होते !

• •

सखिये वो आहेतो उदंड वेडे,
 ऐसे ते सज्जन थोडे ।
 तयांची संगति जोडे, परमभाग्ये ॥
 साहाती बोलणें उणें, न पुसतां सांगणें ।
 समचि देखणें, उणें-अधिक नाहीं ॥
 अभिमान नावडे, धांवती दीनांकडे ।
 तयांचे जे उकिरडे, महाल त्यांचे ॥
 रामी रामदास वास, पहातो रात्री-दीस ।
 ऐसीयांचा सौरस, देई राघवा ॥

श्रीसद्गुरुचरणार्पणमस्तु ।

पुरवणीं

सेवाग्राम आश्रमांतील सेवकांसाठीं

गांधीजींच्या खोलीत एक सूचना-वही ठवण्यात आली होती. वेळोवेळी सुचलेली शिकवण ते वहीन लिहून ठेवीत आश्रमातील सेवकासाठी ठरीव ठराची नियमावली त्यांनी कधीच तयार केली नव्हती पण आश्रमाचा कारभार चालू असताना विशेष परिस्थिति व घटना यांच्या प्रेरणेतून त्यांच्या मनात स्फुरलेली शिकवण ते वहीत टिपून ठेवीत आश्रमाचे व्यवस्थापक नंतर ती उतरून घेत व आपल्या सोबत्याकडे पोचवीत असत वेळोवेळी लिहिलेल्या सूचनांपैकी काही पुढें दिल्या आहेत -

ही गोष्ट आम्ही लक्षात ठेवावी -

थुकी ही सुद्धा मळ आहे म्हणून ज्या जागी आपण थुकतो किंवा अस्वच्छ हात धुतो तेथे भाडी केव्हाही घासू नयेत (६ ८ ३८)

माझी सल्ला आहे की सर्वांनी नेमान सूत्रयज्ञ करावा या वावतीत आम्ही अतिशय दक्ष राहिले पाहिजे (३ १ ४०)

खाण्याच्या बाबतीत प्रत्येकाने मर्यादा पाळणे जरूर आहे गूळ, तूप, दूध, भाजी याचे प्रमाण असले पाहिजे एका वेळेस भाजी आठ ऑस पुरेशी मानली पाहिजे जेवणात काही बिघडले तर जेवतेवेळी त्यावर टीका करणे असम्भतेचे लक्षण आहे, म्हणून हिंसा आहे जेवणानंतर चिठीत लिहून व्यवस्थापकाना दाखवावे एसादा जिन्नस कच्चा राहिला तर टाकून टावा तेवढी भूक राहिल्याने कोणतेही नुक्सान होणार नाही पण रागावू नये

सर्व कामें सावधपणे केली पाहिजेत आम्ही सर्व मिळून एक पुटुय आहो, असा भावनेन काम करून घेणे जरूर आहे (२२ १ ४०)

आजकाल मी जे काही लिहितो ते आज्ञारूप आहे असे मानू नये. आपल्या बुद्धीचा उपयोग करून सर्वजण जे करतील तेच सारे मानले जावे. (२४.१.४०)

मीठमुद्रा जरूरीपुरतेच घ्यावे पाणी देखील व्यर्थ खर्च करू नये. सर्व जण आश्रमातील प्रत्येक वस्तु आपली व गरीबाची आहे असे समजून चालतील, अशी आशा मी करतो. (३० १.८०)

लहानथोर कोणीही आपसात किंवा मुलीशी निरर्थक गप्पा-विनोद करू नये कामावरून बोलण्यात निर्दोष विनोदाला जागा आहे. ही एक कला आहे पहिली गोष्ट, कारण नसताना मौनच धारण करणे शुद्ध सभाषणाचे मूळ आहे.

आश्रमाच्या आसपास फार घाण असते म्हणून एका आश्रम-वासियाने स्वच्छतेची जबाबदारी आपल्या शिरावर घेतली पाहिजे. .... अहिंसेत शौच (स्वच्छता) तर येतेच. (१५ ४.४१)

प्रत्येक मनुष्य जे काही करील ते विचार करून व विचार-पूर्वक केले जावे जे काही करील त्यात ध्यानावस्थित व तन्मय होऊन जावे....

सर्व आहार औषध समजून व शरीराला निरोगी ठेवण्यासाठी घेतला जावा आणि शरीराचे रक्षणही सेवाकार्यासाठीच केले जावे. या दृष्टीने मनुष्याने मिताहारी किंवा अल्पाहारी झाले पाहिजे.

कोणीही रस्त्यात थुकू नये किंवा नाक साफ करू नये. अशी क्रिया एकान्त जागी, जेथे कोणाचे चालणे-फिरकणे नसते - तेथे करावी.

आश्रम पहावयास कोणी येतात किंवा आमचे पाहुणे बनतात तेव्हा आम्ही त्याचेवर प्रेम करावे त्यांना परकेपणा वाटता कामा नये.

आश्रमात सर्व वस्तु आपापल्या जागेवर असल्या पाहिजेत आणि कोनाकोपरा स्वच्छ असला पाहिजे. दरवाज्यावर धूळ असता कामा नये ते मचकटही असू नयेत.

सामुदायिक कामात सर्वांनी पूर्ण हजीरी द्यावी; भांडी घासतांना लूप स्वच्छता असली पाहिजे.

संडास नेहमी कोरटे असले पाहिजेत. मळावर कोरटी धूळ नेहमी असावी.

प्रार्थनेत जें काही म्हटले जाते त्याचा अर्थ बरोबर समजून घ्यावा. आश्रमातील सर्व वस्तु स्वतःच्या आहेत असे समजून त्याचा सांभाळ करावा व त्याचा उपयोग करावा. (८.१२.४१)

आश्रमात सर्वत्र स्वच्छता व शांति असली पाहिजे. (१६.१.४५)

गोष्ट ही आहे की आम्ही आमचे जीवन विचारमय करावे. काम कमी करणे असेल तर कमी करावे, पण जें करावयाचे ते शक्य तो संपूर्ण करावे. म्हणूनच मी म्हटले आहे की, जर आपण गातो तसे आपले जीवन बनवू व सेवाग्रामला आदर्श बनवू शकू तर आम्ही सर्व केले असे होईल. (१९.१.४५)

• •